

**HVORDAN STYRTE NASJONAL SAMLING DEN
KOMMUNALE FORVALTNINGEN I HAMAR FRA 1940 TIL
1945**

Ørnulf Wikstrand Andresen

**Mastergradsoppgave i historie
Institutt for historie
Det samfunnsvitenskapelige fakultet
Universitetet i Tromsø
Høsten 2007**

INNHOLDSFORTEGNELSE

0. Forord	side 5
Kapitel 1 Innledning	side 6
1.1. Tema og problemstilling	side 6
1.2. Avgrensning	side 7
1.3. Kilder og litteratur	side 10
Kapitel 2 Okkupasjonsmaktens styring av Norge – Nyordningen	side 16
2.1. Statskupp – Administrasjonsrådet - Riksrådet	side 16
2.2. Norges øverste sivile myndighet – Josef Terboven	side 17
2.3. Rikskommissariatet og de konstituerte statsråder	side 18
2.4. Styring av den kommunale forvaltningen	side 18
2.5. Kommuneforvaltningen nyordnes	side 19
2.6. Innskjerpning av kommuneforvaltningen	side 20
2.7. Oppsummering	side 21
Kapitel 3 Hamar 1940	side 23
3.1. Krigsutbruddet 9. april 1940	side 23
3.2. Hamars kommunale forvaltning 1940	side 24
3.3. Oppsummering	side 27
Kapitel 4 Nyordning og dens betydning for Hamar	side 29
4.1. Hvilken betydning fikk nyordningen i Hamar	side 29
4.2. Presentasjon av NS-ordførere, varaordførere og formenn	side 29
4.3. Hamar byråds konstituerende møte 31. januar 1941	side 33
4.4. NS-ordførere rolle	side 36
4.5. Rådmannens rolle	side 43
4.6. Kommunebudsjettet 1941/42	side 47
4.7. Oppsummering	side 50
Kapitel 5 Nasjonal Samling i Hamar og Hedmark	side 52
5.1. Hvilken betydning hadde NS i Hamar og Hedmark og hvordan var rekrutteringsgrunnlaget?	side 52
5.2. NS-fylkesfører i Hedmark og ordfører i Hamar	side 58

5.3. Ideologi	side 60
5.4. Motstanden mot Nasjonal Samling i Hamar og Hedmark	side 62
5.5. Hirden i Hamar og Hedmark	side 67
5.6. Oppsummering	side 71
Kapitel 6 Systemskiftet i praksis	side 73
6.1. NS- ordførers bevilgninger til politiske formål	side 73
6.2. NS-ordføres bevilgninger til idretten	side 75
6.3. Endringer i styrer og kommuneforvaltning	side 77
6.4. Økonomisk forvaltning i Hamar under okkupasjonen	side 82
6.5. Betinget i 1945	side 87
6.6. Oppsummering	side 88
Kapitel 7 Gransking og ”opprydding” etter krigens slutt til omlag 1946	side 90
7.1. Det formelle grunnlaget for gransking og ”opprydding”	side 90
7.2. Det midlertidige kommunestyre tar fatt på opprydningen etter krigen	side 91
7.3. Fornyet behandling av ansettelses, konstitueringer og lønnsopprykk	side 91
7.4. Ansatte som hadde vist unasjonal holding under okkupasjonen	side 92
7.5. Økonomien i Hamar kommune etter okkupasjonen	side 92
7.6. Andre vedtak fattet av ordfører og varaordfører	side 93
7.7. Nye representantskap råd, utvalg, nemnder og forstanderskap	side 93
7.8. Hamar bystyre og formannskapets gjenopptakelse av virksomheten	side 93
7.9. Kinobestyrersaken	side 94
7.10. Ordfører Einar Grill Fasting tiltales	side 95
7.11. Varaordfører Arthur Troller tiltales	side 97
7.12. Varaordfører Axel Dæhli tiltales	side 99
7.13. Rådmann Halfdan Sundlo	side 100
7.14. Oppsummering	side 101
Kapitel 8 Avslutning	side 102
Konklusjon	side 102
Kilder og litteratur	side 108

Utrykte kilder. Forkortelser	side 108
Muntlige kilder	side 111
Trykte kilder	side 111
Litteratur	side 111

Tabeller

Tabell 1 Oversikt over befolkning, bruttobudsjett og regnskapsoverskudd 1939/42 side 47

Tabell 2 Oversikt over bidrag fra Grill Fasting, fra september 1941 til mars 1945 side 74

Tabell 3 Oversikt over befolkning, bruttobudsjett og regnskapsoverskudd 1942/46 side 83

Forord

Jeg ønsker å rette en stor takk til min veileder Randi Rønning Balsvik for støtte, oppmuntring og inspirerende råd under arbeidet med prosjektet.

Det har vært en usedvanlig positiv opplevelse og møte all hjelpsomheten fra alle ansatte ved Hamar kommunes arkiv. Takk til arkivlederne Unni Rostad og Reidun Brandnes og særlig Kjell Peter Ødegaarden for verdifull hjelp og godt humør. Ødegaarden ønsker jeg også å takke for at jeg fikk tilgang til hans omfattende private skriftsamling om andre verdenskrig.

Takk til Paul Figenschau for korrigerende av språk.

Interesse og oppmuntring fra familien ved Hege, Trude og Espen har hjulpet meg til å stå på med oppgaven. Takk til Lars for datakyndig hjelp.

Vil takke Gunn-Evy for verdifull hjelp.

Takk til Rosemarie for enestående interesse, oppmuntring og inspirasjon.

Ørnulf Wikstrand Andresen

Våler/Tromsø, november 2007.

KAPITEL 1: Innledning

1.1. Tema og problemstilling.

Denne masteroppgaven er et forsøk på å klarlegge hvordan den nazistiske maktovertagelsen i Hamar kommune skjedde, og hvilke konsekvenser den fikk for byen. Oppgaven dreier seg om Nasjonal Samlings (NS) kommunepolitikk i Hamar fra 1940 og det påfølgende rettsoppgjøret etter tyskernes kapitulasjon. Sentralt i oppgaven er å finne ut på hvilken måte denne politikken ble praktisert for kommunen.

Nasjonal Samlings prinsippprogram fra 1934 ble lagt til grunn for partiets aktivitet gjennom hele okkupasjonen.¹ Gjennom dette skulle partiet bygge et solidarisk norsk folkesamfunn der fellesinteressen skulle stå over egennytt. Partiets mål var: Nasjonal enhet uten klassemotsetninger og partier, et solidarisk norsk folkesamfunn bygget opp på yrkeslivets grunn, med et sterkt og stødig styre - et faglig folkestyre.²

Oppmerksomheten rettes mot hvordan NS-regimet forsøkte å styre kommunens virksomhet etter omlegging av lokalforvaltningen høsten 1940. Nyordningen av kommunens virksomhet innebar at det såkalte førerprinsippet ble innført og demokratiet som styreform ble suspendert. Ordførerne ble oppnevnt av det nye Innenriksdepartementet og sto bare til ansvar ovenfor denne institusjonen. Nå lå vedtaksretten hos ordførerne som tok avgjørelsene i alle saker.

De spørsmålene avhandlingen søker å besvare er følgende:³ Klarte Nasjonal Samling etter maktovertakelsen av kommuneforvaltningen å gjennomføre sitt nazifiseringsprogram? Styrte de kommunen annerledes, og kan det ses noe nytt i forhold til utvikling av byen? Med andre ord representerte nazi-regimet et brudd, eller var det kontinuitet i forhold til kommunens førkrigspolitikk?

Det vil bli vurdert hvor sterk NS sto og hvordan partiets rekrutteringsgrunnlag og politiske rolle var i Hamar og Hedmark. I denne sammenhengen drøftes motstanden mot NS og okkupasjonsmakten.

Det rettes fokus mot rådmannens rolle og hvilke handlingsmuligheter han hadde innenfor rammene av NS-regimets nyordning av kommune- og fylkesforvaltning.

Til slutt i oppgaven skal vi se hvordan kommuneforvaltningen ble reorganisert etter krigen og hvordan rettsoppgjøret ble for de impliserte parter.

¹ Sørensen, 1991: *Solkors og solidaritet, høyreautoritær samfunnstenking i Norge ca. 1930 – 1945*, s 102.

² Nasjonal Samlings program 1934. *Vi vet hva vi vil*. PS.

³ Ordførerens vedtaksbøker er sentrale i denne sammenhengen. Det er gjennom disse vedtaksbøkene vi får vite hvordan ordføreren styrte Hamar kommune.

1.2. Avgrensning

Oppgaven avgrenser seg til perioden fra april 1940 til om lag 1946. Perioden deles inn i tre faser.

Første fase: 1. april til 19. desember 1940.

Høsten 1940 hadde fortsatt de folkevalgte organer hånd om kommuneforvaltningen i Norge.⁴ Når det gjelder begrepet ”kommuneforvaltning” slutter jeg meg til Bukves (1989) definisjon: ”Kommuneforvaltningen er et redskap for å nå politiske mål som er vedtatt av folkevalgte organ i kommuner og fylkeskommuner”.⁵ By og herredsstyrer ble ledet av valgte ordførere i landets kommuner og rådmenn ledet den administrative virksomheten i kommunene.

Under Nasjonal Samling mistet de folkevalgte sine posisjoner, det ble oppnevnt ordførere, varaordførere og formenn (rådgivere) av nazi-regimet, noe som betydde slutten på det lokale selvstyret, da kommunene ble nyordnet den 1. januar 1941.⁶

Fremstøtene mot kommuneforvaltningen startet den 4. oktober 1940 da Reichskommisær Terboven proklamerte forordningen som gav de kommissariske (konstituerte) statsrådene muligheten til å avskjedige eller flytte kommunale (offentlige) tjenestemenn som ikke gikk inn for nyordningen med nok entusiasme. Den 8. oktober kom forordningen fra innenriksstatsråd Albert Viljam Hagelin som gjaldt rådmennene. Nå ble de underlagt Innenriksdepartementet og ikke kommunestyrene. Som sine nærmeste overordnede fikk de fylkesmennene. Kontrollen ble ytterligere forsterket ved forordningene av 9. oktober der den kommunale revisjonen ble underlagt Innenriksdepartementet og av 12. oktober som sikret Innenriksdepartementet rett til å gi forskrifter om ansettelse og oppsigelse av øvrige kommunale tjenestemenn. Gjennom disse og andre forordninger overtok de nye myndighetene kontroll over landets forvaltning sentralt og lokalt.⁷

Avhandlingen vil i denne fasen forsøke å finne svar på i hvilken grad NS-regimet klarte å påvirke Hamar kommunes aktivitetsområder og økonomiske disposisjoner.

Oppmerksomheten rettes også mot hvordan de folkevalgte representanter i bystyret ledet kommuneforvaltningen og hva okkupasjonen førte med seg av endrede forutsetninger for

⁴ Nøkleby 1985: *Fremmedåk og frihetskamp 1940 – 1945*. (red.) Magne Skodvin. Bind 2. *Nyordningen*. S. 84.

⁵ Bukve 1989: *Kommunal forvaltning og planlegging*. *Det Norske Samlaget*. S. 28, 29.

⁶ Nøkleby (1985), s 90.

⁷ Nøkleby (1985), s 84, 85, 86.

ledelsen av kommunen. I denne fasen avholdt bystyret fire møter og behandlet 50 saker.⁸ Formannskapet behandlet over 559 saker i løpet av denne tiden.⁹

Andre fase: 1. januar 1941 til 8. mai 1945.

Det vil bli lagt størst vekt på denne perioden. Oppmerksomheten rettes mot hvordan ordføreren utøvet sin samlede makt etter førerprinsippet i Hamar og i hvilken grad han og partiet greide å gjennomføre Nasjonal Samlings prinsippprogram for Hamar i denne perioden.

De omfattende endringene som ble innført ved den kommunale nyordningen fra 1. januar 1941, ble proklamert i Forordning av Innenriksdepartementet av 21. desember 1940, i §§ 1, 9 og 10. Her ble den myndighet, som i henhold til kommuneloven av 10. juni 1938 var overlatt bystyre og formannskap, overlatt ordføreren.¹⁰

Forordningen medførte at fra årsskiftet 1940-41 skulle alle kommunene ledes etter førerprinsippet, som medførte store endringer i forhold til de eksisterende kommunelovene. Dette betydde at avgjørelsesmyndigheten som tidligere lå innenfor kommunestyrets og formannskapets ansvarsområde, nå ble overført til ordførere som ble oppnevnt av Innenriksdepartementet.¹¹

De skulle representere kommunen og lede dens forvaltning under fullt personlig ansvar. Ordførerne hadde ved sin side rådgivere, som ble kalt formenn. Antall formenn skulle være fra en tredjedel til halvparten av det daværende bystyrets medlemstall. Ordføreren behøvde ikke ta hensyn til deres råd og fattet selv vedtak etter eget skjønn. Dissenser fra formennene skulle protokollføres, men det betydde ikke noe for avgjørelsen til ordføreren.¹²

For Hamar sin del ble det oppnevnt 12 formenn med 12 varaformenn som skulle delta i bystyret inntil videre, men ikke over to år.¹³

Verken ordfører, varaordfører eller formenn kunne nekte å ta i mot oppnevningen. Som vi senere skal se for Hamar sin del, ble flere formenn og varaformenn etter søknad til fylkesmannen fritatt for vervene på grunn av svak helbred. I denne sammenheng er det relevant å stille spørsmål om dette var et forsøk på unndra seg oppnevningen, fordi det ble sett på som stigmatiserende å ta i mot oppnevningen? Dette drøftes nærmere i kapitel 4.2.

⁸ Hamar bystyres forhandlinger 1940, s. 3. HKA.

⁹ Autorisert forhandlingsprotokoll for Hamar formannskap 1940. HKAF.

¹⁰ Hamar bystyres forhandlinger 31. januar 1941, s. 3. HKA. (Sidehenvisning starter etter sakskartet).

¹¹ Nøkleby (1985), s. 90.

¹² Nøkleby (1985), s. 88, 89 og 90.

¹³ Hamar bytings forhandlinger 31. januar 1941, s. 4. HKA.

Fylkesmennene fikk en sentral rolle da nyordningen ble innført. De skulle komme med forslag på nye ordførere og varaordførere etter Innenriksdepartementets instruks, og de skulle be om råd fra Nasjonal Samlings fylkesførere om passende kandidater.¹⁴

Fylkesmennene skulle også oppnevne formenn i samråd med fylkesfører og ordfører.¹⁵

Nyordningen resulterte også i at fylkesmannen ble ”fører” og tok over oppgaver som tidligere var underlagt fylkesting og fylkesutvalg.¹⁶

For Hamar sin del ble nyordningen iverksatt fra 1. januar 1941 da fylkesmannen i Hedmark, Knut M. Nordanger, i brev av 3. januar informerte om at Innenriksdepartementet hadde oppnevnt fabrikkeier Einar Grill Fasting som ordfører.¹⁷ Nordanger var tidligere stortingsmann og Arbeiderpartiets kommunalekspert. Han ble avsatt som fylkesmann i Hedmark i april 1942. Som varaordfører ble oppnevnt fullmektig Arthur Thoresen (senere Troller), han hadde vervet ut 1942 og var medlem av NS fra høsten 1940.

Einar Grill Fasting var en av grunnleggerne av Hamar lokallag av NS og medlem av NS fra 1933.¹⁸ NS-ordfører Grill Fasting ledet fra nå av kommunen etter førerprinsippet. Som vi senere skal se, bygde han mange av sine vedtak på rådmannens innstilling til vedtak.

Tredje fase: 9. mai 1945 til om lag årsskiftet 1946/(47).

I denne fasen rettes fokus mot den nye kommuneledelsen som fra 9. mai 1945 og frem til om lag 1946 tok fatt på å rydde opp etter NS-regimet. Jeg vil ta med hvordan rettsoppgjøret ble for de aktørene som var mest sentrale i NS når det gjaldt den politiske og administrative ledelsen av Hamar kommune. Det vil bli sett på hvilke utgifter og tap som kommunen ble påført under okkupasjonen, ankesaker og benådninger for de som fikk sine saker behandlet i rettsapparatet etter krigen. Disse ble behandlet senere enn 1946.

I den grad jeg ser det relevant for oppgaven vil jeg underveis trekke inn likheter og forskjeller når det gjelder hvordan NS-regimet på Hamar fungerte i forhold til NS på kommune- og fylkes nivå andre steder i landet.

¹⁴ Nøkleby (1985), s 87.

¹⁵ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 128.

¹⁶ Nøkleby (1985), s 90.

¹⁷ Lunde 1998: *Motstand og ikke-motstand*. Hjemmefronten på Hedmarken og i Østerdalen. Bind I: 1940-42, s 80.

¹⁸ Gjerdåker (1998), s 86.

1.3. Kilder og litteratur

Oppgavens primærkilder er Kommunearkivet i Hamar og Riksarkivet i Oslo, men også andre kilder er blitt brukt. La oss starte med det kommunale arkiv, så Riksarkivet og deretter de andre kildene.

Hamar kommunale arkiv

Fra kommunearkivet er det gjennomgått ordførerens vedtaksbøker fra 1. april 1940 og frem til våren 1946. Vedtaksbøkene er viktige fordi de forteller hvordan ordføreren styrte kommunen. De viser også i hvilken grad det var samsvar mellom ordførerens vedtak og rådmannens forslag til vedtak.¹⁹ Dette vil bli drøftet nærmere i kapittel 4.4.

Det er foretatt gjennomgang av samtlige bevilgninger vedtatt av NS-ordfører for perioden 1. januar 1941 til 8. mai 1945 til politiske formål og skattefritak for skatteyttere som tjenestegjorde som soldater i Den Norske Legion og Waffen SS.

Det er for samme periode gjennomgått bevilgninger til idrett - og musikk organisasjoner. Det er også gjennomgått oppnevninger av kommunale råd, styrer, forstanderskap og nemnder som ble vedtatt av NS-ordfører.²⁰ Dokumenter om gransking av kommunale tjenestemenns forhold under okkupasjonen er gjennomgått, for å få oversikt over hvem det var som hadde opptrådt unasjonalt og hvilke konsekvenser dette fikk for den enkelte.

Oversikt over utgifter og tap som ble påført Hamar kommune under okkupasjonen er viktig dokumentasjon for å få en samlet oversikt over den økonomiske situasjonen i Hamar etter okkupasjonen. Kommunens samlede erstatningskrav ble utarbeidet av statsautorisert revisor etter oppdrag fra formannskapet og oversendt det konglige Justis- og Politidepartement, oppgjørsavdelingen i juni 1947.²¹

Rådmannen utarbeidet en oversikt over kommunens vanskeligheter de første okkupasjonsdagene. Oversikten gir et innblikk i hva disse vanskelighetene bestod i og hvordan kommunens ledelse fattet vedtak om ekstraordinære tiltak, som for eksempel evakuering av byen, klargjøring av tilfluktsrom, etablerte forsterkede brannkorps og tilrettelegging for at matforsyningene til byen skulle fungere tilfredsstillende.²²

¹⁹ Vedtaksbøkene omfatter: Hamar bystyrets forhandlinger 1940 og 1946. Hamar bytings forhandlinger 1941 til 1945. Utskrift av vedtaksprotokoll for ordføreren i Hamar 1941 til 8. mai 1945. Utskrift av det midlertidige kommunestyres forhandlingsprotokoll 1945. Utskrift av bystyrets og formannskapetets forhandlingsprotokoll 1945. Utskrift av formannskapetets forhandlingsprotokoll 1945/46.

²⁰ Hamar bytings forhandlinger fra 1. januar 1941 til 8. mai 1945. HKA.

²¹ Brev fra rådmannen til formannskapet 3. mars 1947. Brev fra revisor til rådmannen 20. februar 1947. HKAF.

²² Kort oversikt over krigsbegivenhetene i tiden 9. april 1940 og følgende dager, uten dato. HKAF.

Ordføreren var suveren til å fatte vedtak, men hadde i realiteten departementet, fylkesfører og fylkesmannen over seg. For å belyse forholdet mellom disse instansene er det innhentet dokumentasjon som gir oversikt over samarbeidsformer og rapporteringsrutiner mellom disse.

Rundskriv fra fylkesmann:

I mange referatsaker vises det til rundskriv fra fylkesmannen, der han kommer med informasjon og pålegg til ordfører, for eksempel da han instruerte ordfører hvordan regnskapsoverskuddet for 1940/41 skulle brukes. Her står det at overskuddet i sin helhet skal føres opp som inntekt i budsjettet for 1942/43. Fylkesmannen skulle også godkjenne forskjellige vedtak gjort av ordfører, som for eksempel oppnevning av personer til kommunale nemnder. Ordfører ble også instruert om hvilke saker han skulle legge frem for formennene i bytingsmøte. Fylkesmannen kunne innvilge permisjon for rådmann og konstituere ny rådmann i hans fravær.²³

Rundskriv og brev fra Innenriksdepartementet:

Innenriksdepartementets styring og kontroll med kommunene kan ses i brev og rundskriv. Et eksempel på dette var rundskriv av 10. januar 1942, der det henvises til bestemmelser om at ordfører eller formenn ikke er habil ved behandling av saker som kan skaffe dem personlige særfordeler, og et annet av 18. februar 1942, som tar opp hvordan kommunens budsjettoppstilling skal være i henhold til nytt skjema fra departementet. Et tredje eksempel var retningslinjer fra departementet til kommunen datert 1. juli 1942 om hvordan plakater skal settes opp.²⁴

NS-fylkesfører i Hedmark:

NS fylkesførere sto over fylkesmennene og ordførerne i rang og hadde stor formell myndighet i partiet.²⁵ Nasjonal Samlings fylkesfører påla ordføreren i Hamar å foreta en større kartleggingsundersøkelse ved alle Hamars bedrifter for å finne ut hvilke ledere og ansatte som var NS-medlemmer. Det skulle også redegjøres for de ansattes negative, nøytrale, eller positive holdninger til partiet. Fylkesfører sendte ut påbudet til ordfører i desember 1941 og

²³ Utskrift av Hamar ordførers vedtaksprotokoll 1942. Sakene 35a, 48c og d. HKA.

²⁴ Utskrift av Hamar ordførers vedtaksprotokoll 1942. Sakene 35b, 86b, 133d, 219a. HKA.

²⁵ Dahl, Hjeltne, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 128.

allerede i januar 1942 ble undersøkelsen iverksatt av Hamars ordfører.²⁶ Det drøftes nærmere i kapitel 5.2.

Riksarkivet

Fra Riksarkivaren har jeg fått adgang til følgende landssviksaker i forbindelse med rettsoppjøret etter krigen. Det er straffesakene mot ordfører Einar Grill Fasting, varaordførerne Arthur Troller, Aksel Dæhli og Hamars rådmann Halfdan Sundlo som var ansatt fra 24. januar til 8. mai 1945.

Dokumentene gir innsikt i straffesakene og er viktige bidrag for å klarlegge virksomheten til ordfører, varaordførerne og rådmann under okkupasjonen og hvilke konsekvenser dette fikk for ovenstående personer etter krigen. Materialet gir også innsikt i nyordningen av den kommunale virksomheten og konsekvenser dette fikk for kommunen.

Jeg har fått adgang til medlemsregister for Nasjonal Samlings lokallag på Hamar for å få oversikt over antall medlemmer, inn- og utmeldinger i perioden 1940/45 og medlemmenes yrkesbakgrunn. Svakheten ved medlemsregisteret er at ajourføring kun omfatter perioden 29. august 1944 til 23. april 1945. Kartoteket gir derfor ikke oversikt over antall medlemmer for hele okkupasjonstiden. Om medlemstallet var ”oppblåst” har jeg ingen indikasjoner på. Antall medlemmer var viktig for NS, da tyskerne i 1940-41 brukte dette som en indikator for å vurdere om NS var i stand til å ta over regjeringsmakten i Norge.²⁷

For å få opplysninger om befolkningens helsetilstand under okkupasjonen, innhentet jeg medisinalberetninger for Hamar 1940-45. I beretningene redegjøres det for ernæringsforholdene og sunnhetstilstanden for innbyggerne i byen.

Hamar kommunale bibliotek

Fra biblioteket i Hamar har jeg fått tilgang til 11 nummer av Nasjonal Samlings meldingsblad for Hedmark og Oppland, kalt *Birkebeineren*, fra perioden 1942 til 1944. Meldingsbladene gir innsikt i Nasjonal Samlings organisasjon, propaganda og bestemmelser for hvordan arbeids- og ansvarsfordeling var i partiet. Bladene inneholdt også appeller fra fylkesfører samt instruksjoner og orienteringer fra ulike organisasjonsledd i NS.

²⁶ Brev fra fylkesmann/fylkesfører i Hedmark 8. desember 1941 til ordførerne i fylket. Brev fra ordfører til samtlige bedrifter i Hamar 22. januar 1942. HKAF.

²⁷ Dahl (2001): *De store ideologienes tid*. Norsk idèhistorie bind V. (Red.) Eriksen Berg, Sørensen, Aschehoug & Co. S 276.

Aviser

Avisene *Hamar Stiftstidende*, *Hedmark* og *Hedemarkingen* fra Hamar og *Østlendingen* fra Elverum, informerte under okkupasjonen om Nasjonal Samlings aktivitet i regionen og enkeltsaker som ble behandlet i bytinget. Avisene trykte også taler fra myndighetspersoner som Terboven, Quisling, NS-fylkesfører og hirdsjefene som kunne være av advarende karakter eller optimistisk vinklet for å fortelle om fremgangen til NS og okkupasjonsmakten.

Siste pressefrie dag for begge Hamaravisene var 18. april 1940, da tyskerne inntok Hamar for andre gang.²⁸ Tyskerne opprettet i april/mai 1940 egen presseavdeling i Norge.

Avdelingsarbeidet baserte seg på at pressen skulle styres politisk på samme måte som i Tyskland. Det ble gjennomført både forhåndskontroll og daglig oppfølging av hva som skulle skrives i pressen.²⁹ Høsten 1940 forsøkte både Nasjonal Samling og Kultur- og folkeopplysningsdepartementet å styre norsk presse, men fortsatt var det tyskerne som bestemte.³⁰

I 1943 ble Hamaravisene omdøpt til *Hedmark* og senere samme år ble *Hedmark* og *Hamar Stiftstidende* slått sammen og utgitt under navnet *Hedemarkingen*, som ble utgitt resten av krigen.

Avisene i Norge skulle styres politisk av tyskerne og NS. Det kunne føre til oppsigelser eller arrestasjoner av journalister og redaktører, til og med stenging av aviser som sto i opposisjon til nazi-regimet. Avisene fikk retningslinjer for hvordan makthaverne ønsket at bestemte hendelser skulle behandles. Avisene *Østlendingen*, *Hamar Stiftstidende*, *Hedmark* og *Hedemarkingen* hadde nazi-redaktører under okkupasjonen, derfor må troverdigheten til disse avisene vurderes i forhold til tysk sensur og overvåking.³¹ Følgende aviser er brukt som kilder: *Hedmark* fra 1. april til 30. juni 1943. *Hedemarkingen* fra 2. juli 1943 til 1945. *Hamar Stiftstidende* fra 1. oktober 1942 til 31. desember 1942 og fra 11. mai 1945 til 1947. *Hamar Arbeiderblad* fra 11. mai 1945 til 1947. *Østlendingen* fra 1940 til 1946.

Ovenstående aviser har vært viktige kilder for avhandlingen, fordi de også etter krigen ga fylldige referater fra straffesaker som berørte kommunelederne i Hamar. I denne sammenhengen kunne avisene være preget av tidsmessig nærhet til den tyske okkupasjonen og Nasjonal Samling og ytre seg til dels frimodig om medlemmer av NS og personer som hadde opptråd ”unasjonalt” under krigen.

²⁸ Gjerdåker (1998), s 71.

²⁹ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 376.

³⁰ Samme, s. 328.

³¹ Lunde (1998), s 23, 24, 25.

Privat arkiv til Kjell Peter Ødegaarden

Fra privat samler er det innhentet samtids dokumentasjon som gir innsikt i Nasjonal Samlings propaganda og informasjonsvirksomhet, samt dokumenter fra departement som gir kunnskap om opprydding av offentlige tjenester og straffebestemmelser etter okkupasjonen. Kildene er også brukt som referanser der dette har vært aktuelt. Det henvises til oversikt over kilder bakerst i oppgaven.

Litteratur

Lokalhistorie fra Hamar og omegn:

Rådmann Sigurd Pedersen skrev i 1963 bok om *Hamar kommunes utvikling 1. juli 1935 - 31. desember 1961*. Boken gir blant annet oversikt over økonomien i hele perioden. For oppgavens del er det okkupasjonstidens oversikt over Hamars økonomiske utvikling, budsjetter og bevilgninger som er sentral. Pedersens bok omtaler bare den kommunale virksomheten og inneholder ikke biografiske opplysninger. Pedersen var aktør og representerte kontinuiteten i kommunen som rådmann fra 1939 til 1963. Som kilde er hans opplysninger svært troverdige, ettersom hans forslag har vært fremlagt for den politiske ledelsen i kommunen til vurdering (og vedtak) gjennom hele rådmannens periode.

Ragnar Pedersen har skrevet kulturhistoriske kommentarer til en historiebok i bilder, *Hamarboka II*, fra 1997. Boken gir en presentasjon av Hamars historie gjennom tekst og bilder. Den tar for seg krigsutbruddet og hvordan okkupasjonen preget Hamar. Sentralt i forhold til min avhandling er den aktivitet som boken beskriver, når Nasjonal Samling avholdt store NS-arrangement som konferanser, hirdstevner, parting og utstilling i Hamar 1941 og 1942.

Eyvind Lillevolds (red.) *Hamars Historie*. Boken om Hamar byhistorie ble utgitt i anledning av 100-årsjubileet 21. mars 1949. Hovedforfatter er E. Lillevold. Deler av denne boken har vært relevant for mitt arbeid, spesielt kapitlet om okkupasjonen.

Brynjulv Gjerdåker er forfatter og redaktør av Hamar byhistorie som ble utgitt i 1998: *Stiftstad og bygdeby. Hamars historie 1935-1991*. Her er det del 1 som omhandler tyskernes okkupasjon av Hamar, motstandskampen mot NS-styre og tyskerne, som er relevante.

Både i del 1 og i resten av boken har han i mindre grad fokus på hvordan kommuneforvaltningen fungerte og hvordan den ble ledet av de folkevalgte og av nazi-regimet under okkupasjonen.

Litteratur som omhandler Hedmark fylke:

Jon Vegar Lunde har skrevet tre bind om *Hjemmefronten på Hedmarken og i Østerdalen*. Det er bind I, 1940-42, som er mest sentralt for mitt arbeid, *Motstand og ikke- motstand*.1998.

Jeg har brukt Tom Bækkeruds hovedfagsoppgave fra 1973, *Sivilorganisasjonen i Hedmark*. I forhold til min avhandling er det kapitlene som omfatter den sivile motstanden mot okkupasjonsmakten og NS i Hamar som har vært mest aktuelle.

For å få oversikt over Nasjonal Samlings virksomhet i Hamar og Hedmark har jeg brukt Hans Erik Hendriksen hovedfagsoppgave fra 1972, *Mennesker uten makt. En undersøkelse av Nasjonal Samling i tre østnorske kommuner 1933 – 1945*. Hans fremstilling er et forsøk på å forstå partiet Nasjonal Samling og dets medlemmer i perioden 1933 – 45, ut fra en granskning av tre kommuner i Hedmark fylke: Elverum, Trysil og Åmot og NS-medlemmene i disse kommuner.

Litteratur på nasjonalt nivå

For å forstå Nasjonal Samling`s rolle under okkupasjonen, partiets forsøk på forme det norske samfunnet, partiets maktposisjon som de fikk ved hjelp av tyskerne og at de stilte seg til disposisjon for okkupasjonsmakten, har jeg brukt kilder som er oppført i litteraturoversikten. Denne litteraturen bidrar til å gi en overordnet innsikt i hva NS egentlig var, partiets tradisjoner, utvikling og endelikt, også på det kommunale planet.

KAPITEL 2: OKKUPANTMAKTENS STYRING AV NORGE - NYORDNINGEN

I dette kapitlet vil jeg rette oppmerksomheten mot foranledningen til at Norge ble en ettpartistat, der Nasjonal Samling fikk muligheten til å overta styringen av landet i samarbeid med okkupasjonsmakten. Vi skal også se hvordan ”nyordningen” av landet ble gjennomført, som hadde til følge en umiddelbar omlegging av kommuneforvaltningen høsten 1940.

2.1. Statskupp - Administrasjonsrådet - Riksrådet

Den 9. april forsøkte Quisling å gjennomføre statskupp, da han gjennom Norsk radio utropte seg selv til statsminister. Forsøket førte ikke frem, fordi han ikke fikk oppslutning i befolkningen. Han og Nasjonal Samling gikk i stedet inn for et langsiktig samarbeid med tyskerne sommeren 1940 for å fremme sine egne politiske og ideologiske interesser. Da okkupasjonsmakten skulle bygge opp et nytt styre for Norge ble Nasjonal Samling deres forbundsfelle.³²

Quislings forsøk på å bli statsminister ble avløst av Administrasjonsrådet,³³ som ble etablert av Høyesterett i dagene 12. til 15. april 1940. Rådets oppgave var å fungere som en sentraladministrasjon i de okkuperte områdene i Norge så lenge konge og regjering ikke var tilstede. Rådet skulle sørge for ro og orden i de okkuperte områdene, opprettholde landets økonomiske virksomhet og komme okkupasjonsmakten i møte. Utgangspunktet var at landet skulle fungere best mulig ved å etablere samarbeid mellom embetsverket og tyskerne.

Administrasjonsrådet hadde sju medlemmer som skulle forvalte departementene, som opprettholdt sine tidligere embeter for å uttrykke at dette var en midlertidig løsning for forvaltningsspørsmålet. Tyskerne håpet at Administrasjonsrådet skulle utvikle seg som en motregjering til Nygaardsvolds regjering, men deres håp ble ikke innfridd.³⁴

Administrasjonsrådets ble oppløst ved Reichskommissar Josef Terbovens tale i norsk radio den 25. september 1940. Avsatt var også konge og regjering da han utnevnte de kommissariske statsrådene som fra samme dato overtok ledelsen av regjeringen.³⁵

Riksrådsforhandlingene pågikk i Oslo i juni og september 1940, foranledningen var at Administrasjonsrådet hadde opphørt og at Norge hadde kapitulert den 10. juni 1940.

Terboven ønsket å få i stand et riksråd som skulle oppnevnes av Stortinget og fungere som

³² Lange (1998), s 78 og 79.

³³ Nøkleby (1985), s 24.

³⁴ Stortinget. *Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945*. Bind III. Riksrådsforhandlingene, s. 11. 1947.

³⁵ Nøkleby (1985), s 43.

regjering og overta kongens funksjoner. Hans hensikt med Riksrådet var å opprette et styre som i stor grad hadde landets forfatning som grunnlag og var legitimert gjennom denne. Riksrådet skulle ha som forutsetning at det var et høyt antall tyskvennlige personer eller NS-medlemmer som deltok i rådet. Da Terboven ikke fikk gjennomslag for dette, brøt forhandlingene sammen 18. september, fordi det fra norsk side ble krevd at Riksrådet skulle være en nasjonal institusjon som skulle tjene norske interesser. Bruddet i forhandlingene ble kunngjort i Terbovens forannevnte radiotale 25. september 1940.³⁶

2.2. Norges øverste sivile myndighet - Josef Terboven

Søndag den 21. april 1940 kom Terboven til Oslo for blant annet å møte den øverste tyske militære myndighet for Wehrmacht i Norge, generaloberst Nikolaus von Falkenhorst. Hovedhensikten med Oslo besøket var å komme til en ordning om den utøvende myndighet dem i mellom i det tyskokkuperte Norge. Terboven og von Falkenhorst kom frem til en forståelse om ”at Terboven var ansvarlig for alle spørsmål av politisk, kulturell, økonomisk og partimessig art, von Falkenhorst var ansvarlig for å forsvare landet mot engelsk landgang og invasjon”.³⁷

Den 24. april var han tilbake i Berlin for avlegge rapport til Hitler og samme dag undertegnet Hitler Fuehrerforordning av 24. april 1940 om utøving av regjeringsmyndigheten i Norge. Forordningen ga Terboven eneveldig makt over nordmennene.

Von Falkenhorst, sjef for Wehrmacht, hadde makt til å gjøre det som var militært nødvendig. Men det var kun Terboven som kunne gjennomføre militære tiltak, når det dreide seg om det sivile området.

Allerede torsdag 25. april var Terboven tilbake i Oslo, og snart kom han med en proklamasjon til nordmennene hvor en kunne lese følgende: ”Etter Fuehrers befaling har jeg som Reichskommissar overtatt hele den sivile myndighet i de besatte norske områder for den tid okkupasjonen varer”.³⁸ Dermed var Terboven øverste sivile myndighet i Norge og han sto nå bare til ansvar overfor Hitler.

³⁶ Lange (1998), s 79.

³⁷ Nøkleby (1992), *Josef Terboven – Hitlers mann i Norge*, s 24.

³⁸ Nøkleby (1992), s 28.

2.3. Rikskommissariatet og de konstituerte statsråder

Rikskommissariatet til Josef Terboven var et kontroll- og overvåkningsorgan. Det skulle ikke være et styringsorgan som skulle styre Norge. Dens oppgave var å holde oppsikt med forvaltningen av landet og kontrollere det norske embetsverket.³⁹

Norges tradisjon med folkevalgte organ ble avskaffet og det ble et autoritært styresett der ”førerprinsippet” ble det bærende idealet. Nasjonal Samling ble det eneste lovlige politiske partiet i landet. Ved innføring av ”nyordningen” ble det tilsatt kommissariske (konstituerte) statsråder. I den før omtalte radiotale som Terboven holdt den 25. september 1940 om Norges ”nyordning”, leste han opp navnene på de 13 nye statsrådene, av disse var 9 medlemmer av NS. I denne talen sa han at dersom det norske folk vil ha frihet og selvstendighet tilbake, ”gis det nu bare en vei, og denne fører over Nasjonal Samling”.⁴⁰ Derved uttrykte han at NS hadde fått offisiell status som okkupasjonsmaktens samarbeidsparti. Vi skal senere se hvordan statsråden for det nye Innenriksdepartementet, Albert Viljam Hagelin, arbeidet energisk for å gjennomføre NS`s politikk ved å gå inn for ”nyordningen”, særlig i fylker og kommuner.

Nøkleby (1992) skriver i boken *Josef Terboven – Hitlers mann i Norge* at statsrådene ikke utgjorde noen regjering. De styrte hvert sitt departement, og var likestilt overfor Terboven, der de var ansvarlig for en velordnet forvaltning av sitt virksomhetsområde. De kunne også utnevne embets- og tjenestemenn, men når det gjaldt utnevning til ledende stillinger i departementene, skulle samtykke fra Terboven innhentes.⁴¹

Makten var fortsatt hos Terboven, både formelt og reelt. Stadsrådene fikk rådgivere fra Rikskommissariatet som førte nøyaktig kontroll med det norske styret.⁴²

2.4. Styring av den kommunale forvaltningen

Hovedfremstøtet for å styre lokalforvaltningen etter tyske retningslinjer kom ved Innenriksdepartementets instruks av 21. desember 1940 vedrørende endringer i kommuneloven fra 1938. Forordningen betydde at fra 1. januar 1941 skulle fylkene og kommunene styres etter førerprinsippet. Det innebar at det var slutt på det kommunale folkestyret i og med at ansvaret til bystyre og formannskap ble overlatt til ordføreren.

³⁹ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen 1995, s 346.

⁴⁰ Lange (1998), s 79.

⁴¹ Nøkleby (1992), s 101.

⁴² Nøkleby (1992), s 101.

Som vi har nevnt ble Innenriksdepartementet ledet av A. V. Hagelin som skulle nyordne forvaltningen. Han ble betraktet som en viktig støttespiller for Quisling og ble sommeren 1940 nestkommanderende i NS.⁴³ Innenriksdepartementet ble betraktet som meget sentralt for NS-regimet og sto for gjennomføringen av NS`s nyordning av den kommunale forvaltningen i 1940-41. En viktig rådgiver for Hagelin var innenriksråd Thorleif Dahl, han var godt kvalifisert for oppgaven og fikk en viktig rolle i NS`s fremstøt for å omdanne kommune og fylkesforvaltningen i Norge.⁴⁴

Det ble oppnevnt fire andre departement som også var nydannet, de skulle ha viktige arbeidsoppgaver i sammenheng med nyordningen: Folkeopplysnings- og kulturdepartementet som ble ledet av Guldbrend Lunde, besto av propagandaavdeling og kulturavdeling. Politidepartementet under ledelse av Jonas Lie organiserte ordenspolitiet og sikkerhetspolitiet. Idretts- og arbeidsdepartement ble opprettet som en følge av nyordningen med Axel Stang som sjef.

Vidkun Quisling ble personlig holdt utenfor regjeringen, først 1. februar 1942 tiltrådte han som Norges Ministerpresident.⁴⁵ Men selv om han ikke fikk noen statsrådspost i 1940, kunne han gjennom de konstituerte statsrådene som var medlemmer i NS, påvirke disse til å arbeide for å innføre Nasjonal Samlings prinsipper i landet.

2.5. Kommuneforvaltningen nyordnes

Fra september til desember 1940 kom det mange fremstøt for å nyordne den kommunale forvaltningen. Hovedfremstøtet kom i instruks av den 21. desember 1940 der den myndighet, som i henhold til kommuneloven av 10. juni 1938 var overlatt bystyre og formannskap, ble overlatt til ordføreren. Ordføreren skal representere kommunen og lede dens forvaltning under fullt personlig ansvar. Ved sin side fikk han fra januar 1941 et ”byting” som besto av såkalte formenn (rådgivere), de hadde ingen virkelig innflytelse, men plikt til å protokollføre dissenser dersom de var imot ordførerens vedtak. Forordningen tok for seg en omlegging der den enkeltes embets- og tjenestemanns personlige ansvar og myndighet skulle vektlegges i tråd med Nasjonal Samlings prinsippprogram fra 1934, altså i følge førerprinsippet.

⁴³ Dahl, Hjeltne, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 150.

⁴⁴ Samme, s 63.

⁴⁵ Dahl, Hagtvet, Hjeltne 1990: *Den norske Nasjonalsosialismen. Nasjonal Samling 1933 – 1945 i tekst og bilder*, s. 92.

2.6. Innskjerping av kommuneforvaltningen

Som vi har nevnt ble det proklamert en rekke forordninger høsten 1940 der Nasjonal Samling og okkupasjonsmakten innskjerpet styringen og kontrollen av kommuneforvaltningen.

Jeg vil her rette søkelys mot hvordan de omtalte forordninger ble fulgt opp med rundskriv høsten 1940, der målet for Innenriksdepartementet var å detaljstyre kommuneforvaltningen. Dessuten ble det i desember viktig å synliggjøre for alle offentlig ansatte, at de skulle arbeide aktivt for NS's fremgang. I motsatt fall kunne det bli betraktet som statsfiendtlig virksomhet.

I begynnelsen av oktober 1940 ble det sendt ut rundskriv fra Hagelin til samtlige fylkesmenn. De ble bedt om å sørge for at kommunene sendte to referat fra alle by-, herreds- og sognestyremøter og ethvert formannskapsmøte inn til fylkeskontoret.⁴⁶ Rundskrivet ble senere korrigert ved et nytt rundskriv, her informertes det om at innsending av referat fra disse møtene opphører. I stedet ble fylkesmannen pålagt å føre streng kontroll med disse institusjoner og sørge for at de fulgte Nasjonal Samlings retningslinjer. Fylkesmannen ble bedt om å straks rapportere avvik fra retningslinjene til Innenriksdepartementet.⁴⁷

Den 14. oktober skrev Hagelin igjen et rundskriv til fylkesmennene og meddelte at det ikke skal gis meldninger til pressen uten at det er innhentet samtykke fra departementet. Dette ble innskjerpet i slutten av oktober ved et nytt rundskriv fra Innenriksdepartementet sendt via fylkesmennene til kommunene. Her står det blant annet: "Unntak kunne gjøres om meldingene er av helt kurant natur, for eksempel om kortere konstitusjoner og permisjoner som fylkesmennene meddeler, og hvor det ikke er forhold tilstede som taler mot at forholdet publiseres." Det står til slutt at det ikke må gis informasjon til pressen som vedkommer saker som berører kommunen.⁴⁸

Den 16. desember sendte Hagelin ut et brev der det heter at "Nasjonal Samling kjemper for Norges frihet og selvstendighet. På vegne av Tysklands Fører og Rikskansler Adolf Hitler uttalte Reichskommissær Terboven den 25. september 1940 følgende: Veien til Norges frihet og selvstendighet fører kun gjennom Nasjonal Samling. Nasjonal Samling er det statsbærende parti i Norge. Andre partier eksisterer ikke. Av den grunn må alle som er i det offentlige tjeneste arbeide aktivt for Nasjonal Samlings fremgang". Videre står det at alle ansatte i Innenriksdepartementet og underliggende institusjoner, også kommunale, gis pålegg om å være positive og understøtte Nasjonal Samling på alle måter. Til slutt i brevet står det: "Den

⁴⁶ Hamar formannskaps forhandlingsprotokoll 22. oktober 1940, sak 414a. HKAF.

⁴⁷ Hamar formannskaps forhandlingsprotokoll 9. desember 1940, sak 491a. HKAF.

⁴⁸ Brev fra Innenriksdepartementet til fylkesmenn om meldinger til pressen 14. oktober 1940. HKAF.

ringeeste form for svikt blir å betrakte som statsfiendtlig handling. Dramatiske straffer vil heretter ramme enhver fiende av staten”.⁴⁹

Nytt i dette rundskrivet er at Hagelin forsøkte å skremme ansatte til samarbeid og være lydige mot det nye regimet, ellers kunne det føre til drastiske utslag for alle ansatte. Hagelin bruker også formuleringen fra talen til Terboven fra 25. september: ”Veien til Norges frihet og selvstendighet fører kun gjennom Nasjonal Samling”. Det ser ut for at NS brukte denne formuleringen for alt det var verdt i sin propaganda for å synliggjøre at partiet har fått status som statsbærende parti.

Berge Furre (2000) skriver at NS omtrent ikke kunne røre seg uten tyskernes godkjenning og at partiet nærmest var et forvaltningsselskap for okkupasjonsmakten, mer enn et norsk ”statsbærende” parti.⁵⁰

Det er tydelig at Hagelin gjennom rundskriv og brev forsøkte å feste grepet om kommuneforvaltningen og kontrollere at institusjonene fulgte opp NS og okkupasjonsmaktens påbud.

2.7. Oppsummering

Etter Riksrådsforhandlingene brøt sammen i september 1940 og Terbovens tale 25. september, endret situasjonen seg dramatisk i Norge. I talen erklærte han at Kongen og regjering var avsatt, samtidig oppnevnte han de kommissariske statsrådene som skulle inngå i en ny regjering. Nasjonal Samling ble fra dette tidspunktet det eneste lovlige partiet i landet. Dermed fikk NS i samarbeid med okkupasjonsmakten muligheten til å etablere ”nyordningen” som førte til en omlegging av lokalforvaltningen i løpet av høsten 1940. Nyordningen var et viktig tiltak for å forsøke å omforme landet etter Nasjonal Samlings intensjoner. Forordningen av 21. desember 1940 var i denne sammenhengen sentral, der endringene i kommuneloven fra 1938 ble tydeliggjort.

Det nye Innenriksdepartementet sto for innføringen av ”nyordningen” i kommuner og fylker, med innenriksstatsråd som en sterk pådriver for ”nyordningen” og omlegging av lokalforvaltningen. Fra da av skulle ordføreren suverent fatte vedtak og ta avgjørelsene i alle saker. Innenriksdepartementet sørget også for å sikre seg adgang til å bestemme over sentrale og lokale tjeneste- og embetsmenn for at disse skulle gå inn for nyordningen med stor kraft.

⁴⁹ Brev fra Innenriksdepartementet signert Hagelin 16. desember 1940. HKAF.

⁵⁰ Berge Furre (2000). *Norsk Historie 1914 – 2000*. Industrisamfunnet – frå vokstervisse til framtidstvil, s 106.

Nyordningen omfattet også fylkesnivået. Fylkesmennene ble førere og direkte underlagt Innenriksdepartementet. Fylkesmennene fikk en tilsvarende førerfunksjon som ordførere i kommunene og skulle i samarbeid med NS-fylkesfører og ordfører foreslå kandidater til verv som ordfører og varaordfører til Innenriksdepartementet. De skulle også oppnevne formenn og varaformenn til bytingene, etter rådslagning med NS-fylkesfører og ordfører.

Forordninger og rundskriv fra Terboven og Innenriksdepartementet høsten 1940 viser en opptrapping av nazifiseringsarbeidet i kommunesektoren, der de forsøkte å styre, kontrollere og ensrette kommuneforvaltningen. Dette ses også ved at alle som var i offentlig tjeneste skulle være ansvarlige for at departementets pålegg ble gjennomført, ellers kunne det bety dramatiske straffer for disse personlig. Nøkleby (1985) hevder at under Terbovens ledelse av landet ble det makten som rådde og ikke retten.

Det neste kapitlet vil ta opp hvordan det lovlig valgte kommunestyret tilpasset seg krigssituasjonen og nazi-regimet.

KAPITEL 3 HAMAR 1940

Jeg vil i dette kapitlet se nærmere på hvordan Hamars lovlig valgte representanter styrte kommunen fra 1. april og ut året 1940, mens okkupasjonsmakten og Nasjonal Samling forsøkte å få styring og kontroll over kommunen gjennom forordninger og rundskriv. Men først litt om hvordan byen ble okkupert av tyskerne.

3.1. Krigsutbruddet 9. april 1940

Hamar by ble grunnlagt 1849 og hadde i 1940 et folketall på 5932 innbyggere.⁵¹ Byen ligger om lag 12 mil nord for Oslo. Den har jernbane og veg østover mot Elverum, Sverige, Kongsvinger og nordover i Østerdalen mot Røros og Trondheim og tilsvarende kommunikasjoner mot Lillehammer, Åndalsnes og Trondheim.

Under det tyske angrepet på Norge 9. april 1940 var det tyskernes plan å ta konge og regjering til fange i morgentimene 9. april.⁵² Dette ble forhindret ved at kongehus, regjering og storting flyktet fra Oslo via Hamar til Elverum med tyske fallskjermstyrker i hælene, som ankom Hamar natten til 10. april, der de inntok byen uten kamp. Da var konge, regjering og storting allerede reist. Tyskerne besatte telegrafstasjon og politivakta. Etter om lag tre timer i byen reiste de videre mot Elverum i jakten på konge, regjering og storting.⁵³ Ved Midtskogen kom det til kamper da de tyske soldatene møtte en avdeling på om lag 90 norske militære og frivillige skytterlagsfolk som hadde gått i stilling for å stoppe tyskernes fremrykking. I trefningen døde tre-fire tyske soldater og lederen ble alvorlig såret.⁵⁴ Tyskernes plan om å fange kongehus, regjering og storting ble forhindret, da tyskerne trakk seg tilbake til Hamar om morgenen 10. april og senere gjorde de retrett mot Oslo.⁵⁵

Nedre Mjøsområdet fra Minnesund og nordover mot Stange var krigsskueplass fra 12. til 17. april, noe som førte til at det var hektisk virksomhet ved Hamar jernbanestasjon med oppsetting av tog for mannskaper og andre transporter. Trefningene langs Mjøsa førte til tap av både tyske og norske styrker. Nordmennene trakk seg etappevis tilbake og først natt til 18. april ble alle norske avdelinger i Tangenområdet trukket tilbake mot Hamar. Tilsvarende skjedde for norske styrker i Romedal som ble trukket tilbake mot Elverum.⁵⁶

Hamar by ble okkupert for andre gang den 18. april. Rittmester Schleifenbaum inntok byen nær sagt på egen hånd, da han uten å vite det passerte tyskernes fremste linjer med tolk

⁵¹ Pedersen (1963), s 10.

⁵² Grimnes (1984), s 59.

⁵³ Gjerdåker (1998), s 68.

⁵⁴ Grimnes (1984), s 98.

⁵⁵ Gjerdåker (1998), s 68.

⁵⁶ Gjerdåker (1998), s 69.

og motorsykkellordons. Det ble heller ikke denne gangen kamper om Hamar. Før midnatt 18. april overga byen seg uten motstand.⁵⁷

Rittmester Schleifenbaum ble oppnevnt som foreløpig kommandant på Hamar og allerede 19. april samlet han byens politikere, tjenestemenn og embetsmenn og gjorde dem kjent med de regler som nå skulle følges av befolkningen i Hamar. Det ble slått opp mange plakater i byen de nærmeste dagene med ordre som ”skutt blir den...” og tilsvarende opprop.⁵⁸ Dette ble fulgt opp med opprop 4. mai fra fylkesmann og ordførerne i Hedmark, der en kunne lese at det ble stilt krav om disiplinert oppførsel og ro fra hedemarkingenes side. Vi skal i neste underkapitel se hvordan de folkevalgte i Hamar kommune forholdt seg til okkupasjonsmakten frem til 19. desember 1940.

3.2. Hamars kommunale forvaltning 1940

Jeg vil her rette oppmerksomheten på hvordan formannskap og bystyre ledet kommunen i 1940. For det andre vurderes kommunebudsjettet for 1940/41. Til slutt beskrives hvordan den tyske kommandanten i Hamar truet med represalier mot byen, hvilket ble en vanskelig sak for kommunen.

Representasjonen i Hamar bystyre 1937 viser at Det norske arbeiderpartiet hadde 18 representanter av 36 totalt, noe som viser at partiet alene fikk 50 % av hele representasjonen i bystyret og at de var større enn de borglige til sammen. Nasjonal Samling hadde en representant i bystyret, noe som utgjorde 99 stemmer. NS hadde i 1934 to bystyrerepresentanter. Selv om partiet ble marginalisert ved dette valget skilte allikevel Hamar seg ut i sammen med Gjøvik på landsbasis ved at NS i det hele tatt ble representert i bystyret.⁵⁹

Ordfører Kristian Bakken fra Det norske Arbeiderpartiet ledet gjennom hele 1940 de folkevalgte i bystyret og formannskapet helt frem til det siste bystyremøtet som ble avholdt den 19. desember 1940. Bystyret avholdt 4 møter og behandlet til sammen 50 saker og formannskapet behandlet 559 saker i løpet av 1940.⁶⁰

Sigmund Pedersen satt som rådmann gjennom okkupasjonen, unntatt fra senhøstes 1944 til 15. mai 1945.

⁵⁷ Gjerdåker (1998), s 70.

⁵⁸ Gjerdåker (1998), s 70

⁵⁹ Hamar bystyres forhandlinger 1940 sak 46. HKA

⁶⁰ Hamar bystyres forhandlinger 1940, oversikt over antall møter. Autorisert forhandlingsprotokoll for Hamar formannskap 1940. HKAF.

Allerede samme dag som krigen brøt ut, hadde formannskapet møte og vedtok en rekke ekstraordinære tiltak. Blant annet ble det besluttet å evakuere byens gamle hjem og barnehjem. Det oppsto mangel på penger i byens banker på grunn av at forbindelsen mellom Hamar og Oslo opphørte, noe som førte til at kommunen fikk mangel på likvide midler. Dette førte til at lønningene til ansatte i kommunen bare ble utbetalt med 50 % av det de skulle ha, samtidig ble også andre utbetalinger stoppet av kommunen. Dette endret seg imidlertid og allerede fra midten av mai ble lønninger til ansatte i kommunen utbetalt fullt ut.

Hamar by var ikke utstyrt med militæranlegg, det fantes ikke luftskyts og det var ikke offentlige tilfluktsrom i byen. Allerede 9. april ble det av kommunen igangsatt et stort arbeid for å innrede tilfluktsrom og i løpet av få dager var det innredet seks offentlige tilfluktsrom.⁶¹ Kommunen sørget for at det ble organisert tre midlertidige brannstasjoner i byen og bemanningen ble økt. Det borgelige brannvern ble omorganisert og styrket med et brannkorps på i alt 376 mann.⁶² Formannskapet oppnevnte 15. april en komité som under de kritiske forhold skulle rettlede folk til tilfluktssteder og forhandle med distriktskommandoen for å nedsette et ordensvern for byen.⁶³ Det ble også opprettet et evakueringskontor der det blant annet sto ca 30 biler til rådighet for dette de første dagene av okkupasjonen.

Lørdag den 20. april var det hele 51 flyalarmer, men ingen bomber ble sluppet over byen. Evakueringen av byens befolkning skjedde for det meste til naboområdet Furnes og Ringsaker.

Hamar kommunale sykehus ble tømt for pasienter og klargjort for å tjene som sykehus for frontavsnittet øst for Mjøsa. Det kommunale gamle hjemmet ble også innredet som sykehus. Etter at frontlinjene hadde passert Hamar den 19. april ble det innbrakt ca 80 sårede, av disse var det norske militære og sivile, samt tyske soldater.

Hamar by var en tid uten forbindelse med distriktet og landet for øvrig. For å bøte på dette, ble det 22. mai opprettet eget kommunalt transportkontor med egen bestyrer. Dette kontoret fikk snart orden på transportvirksomheten til og fra byen, noe som blant annet førte til at matforsyningene igjen ble tilfredsstillende. Skolene ble innstilt på grunn av at de ble beslaglagt av tyske soldater, men kom delvis i gang igjen i måned skiftet mai og juni. Samtlige skoler i Hamar kom i gang igjen for fullt fra 19. august 1940.⁶⁴

⁶¹ Lillevold (red.) 1949: *Hamars historie*, s 402.

⁶² Hamar bystyres forhandlinger 11. april 1940, sak 3. HKAF

⁶³ Hamar formannskapsforhandlingsprotokoll 11. april 1940, sak (1), s 29. Dette møtet var antakelig et ekstraordinært møte, der saksnummer ikke var justert opp i forhold til andre saker. HKAF.

⁶⁴ Kort oversikt over krigsbegivenhetene i tiden 9. april 1940 og følgende dager, uten dato. HKAF.

Kommunen inngikk avtale med den tyske kommandanten i Hamar om innkvartering av soldater både i offentlige og private bygninger i byen og omegnen, til sammen var 25 bygninger til tyskernes disposisjon til dette formålet.⁶⁵ Det ble også inngått avtale om disponering av 35 senger for innleggelse av tyske militære ved det kommunale sykehuset og bruk av de fire idrettsplassene i området for tyskerne.⁶⁶

På grunn av at det ikke forekom krigshandlinger og Hamar overga seg uten kamper ble det ikke noen krigsskader under okkupasjonen.

Budsjettbehandlingen ble på grunn av krigssituasjonen en vanskelig sak. Utarbeidningen av budsjettet for Hamar kommune fra 1. juli 1940 til 30. juni 1941 medførte mye arbeid for kommunens ledelse. Tidligere budsjett var fremlagt under ganske andre og mer stabile forutsetninger. Betingelsene som rådde i mai 1940 var vanskelige. Justisdepartementet retningslinjer for oppsetting av kommunebudsjettene gjorde det ikke bedre. Rådmannen strøk i revidert budsjett alle utgifter som han mente ikke var strengt påkrevd. Foreslåtte avsetninger og ekstraordinære bevilgninger ble i stor grad ble overført til kommunens reserve- og reguleringsfond. Dette ble gjort for at bevilgingene senere kunne disponeres av bystyret enten til de opprinnelige påtenkte formål eller til andre formål som kunne bli aktuelle. Etter innstilling fra formannskapet og i samsvar med rådmannens forslag vedtok bystyret den 25. juni budsjettet for 1940/41 på kr 2 300 000,00. En økning på kr 100 000 i forhold til budsjettet for 1939/40. Bystyret ville også søke departement om at skatteprosenten ble økt fra 15,5 % til inntil 16 %.

Budsjettvedtak avspeiler ikke noe som tyder på at Nasjonal Samling hadde noen innvirkningen på verken forarbeidene eller vedtaket som bystyre fattet. Vedtaket viser også at det var formannskapet som fikk fullmakt til å gjøre vedtak senere i perioden vedrørende eventuelle omdisponeringer i budsjettet for 1940/41.

Av andre tiltak som kan nevnes for å spare økonomiske midler vedtok formannskapet allerede 14. mai at beplantning av kommunens plener skulle innskrenkes mest mulig og at arealer som ikke ble beplantet skulle benyttes til setting av poteter.⁶⁷ Formannskapet fattet vedtak 17. juni om at politimesteren under de nåværende forhold ikke skulle gi tillatelse til fornøylesparker, drift av skytebaner, sjokoladeautomater og lignende.

⁶⁵ Fortegnelse i Hamar og omegn over lokaler som kunne benyttes til innkvartering av tyske militære 25. mai 1940 med vedlegg. HKAF.

⁶⁶ Brev til Hamar kommunale sykehus ved overlege Bøckman 21. august 1940. HKAF.

⁶⁷ Hamar formannskaps forhandlingsprotokoll 14. mai 1940, sak 173. HKAF.

Det ble i verksatt tiltak til bekjempelse av arbeidsløsheten som ble kostnadsberegnet til ca kr. 77 000, med forbehold om at kommunens økonomi tillot det.⁶⁸

Den 3. september 1940 begynte tyskerne 250 tonns halmlager å brenne. Både rådmannen og politimesteren i Hamar ble innkalt til møte hos den tyske kommandanten. Her meldte den tyske kommandanten at brannen var å betrakte som en sabotasjehandling mot den tyske hærmakten. I møtet ble det bestemt fra tysk side at kommunen skulle skaffe tilveie samme kvantum halm som var brent opp. Byen fikk i tillegg en bot på kr. 19 000 og byens befolkning fikk forbud om å ferdes ute i tiden kl. 21.00 til 06.00 i fjorten dager fra 4. september. I samme møte meldte den tyske kommandanten at tyske militære hadde blitt forulempet av norske sivile og han truet med strengere represalier mot byen og dens befolkning dersom forholdene ikke bedret seg.

De norske sakkyndige, blant annet Mikrobiologisk Laboratorium ved Norges Landbrukskole, og norske vitner mente at brannen skyldtes selvantennelse. De tyske sakkyndige og tyske vitner mente at brannen var påsatt. Boten ble ikke utlignet på byens innbyggere, da den ble dekket over kommunens reserve- og reguleringsfond. Saken ble sluttbehandlet i byrådsmøte den 31. januar 1941, der NS-ordfører fattet vedtak i samsvar med rådmannens anbefaling, der kommunen bevilget kr 19 017,71 til erstatting for oppbrent halmlager for den tyske hærmakt.⁶⁹

3.3. Oppsummering

Hamar ble okkupert to ganger av tyskerne. Første gang den 9. april og så den 18. april 1940. Tyskerne inntok byen begge ganger uhindret. Byen ble derfor spart for krigshandlinger. Det ble heller ingen form for direkte krigsskader i Hamar under okkupasjonen.

Til tross for de omfattende forandringene som nyordningen representerte gjennom forordninger og rundskriv høsten 1940, fortsatte bystyret og formannskapet å forvalte Hamar kommune etter demokratisk tradisjonelt mønster i hele 1940. Det var kontinuitet i ledelsen av byen ved rådmannen og den lovlig valgte politiske ledelse som sto for en smidig og aktiv ledelse, til tross for en meget vanskelig situasjon, skapt av okkupasjonsmakten. Det er ikke funnet dokumentasjon som tyder på at Nasjonal Samling fikk noen innflytelse på kommuneforvaltningen av politisk karakter i løpet av 1940.

⁶⁸ Hamar formannskap forhandlingsprotokoll 3. oktober 1940, sak 401. HKAF.

⁶⁹ Hamar bytings forhandlinger 31. januar 1941, sak 2. HKA.

De folkevalgte med ordfører i spissen tilpasset seg okkupasjonsmakten og fikk til praktiske avtaler med den tyske kommandanten i Hamar, for innkvartering av tyske militære i private og offentlige bygg, som ga tilfredsstillende løsninger for okkupasjonsmakten og kommunen.

Kommunebudsjett ble vedtatt av bystyret for 1940/41, der det ble gitt fullmakt til formannskapet om omdisponeringer i budsjettperioden.

Beskyldningene om sabotasje mot tysk eiendom, der det tyske Wehrmachts halmlager brant opp og trusler om represalier mot byen var en vanskelig sak. Saken ble løst ved at kommunen betalte pålagt bot og erstattet halmlageret.

Neste kapitel vil omtale innføringen av ”nyordningen” og hva denne omleggingen betydde politisk og administrativt for kommuneforvaltningen i Hamar.

KAPITEL 4: NYORDNINGEN OG DENS BETYDNING FOR HAMAR

Nasjonal Samling overtok definitivt styringen av Hamar kommune i januar 1941. Dette kapitlet vil ta opp, om Nasjonal Samling og ordføreren klarte å gjennomføre noen av sine merkesaker i kommunen. Hvilken rolle inntok partiet ved ordføreren, når han skulle lede den kommunale virksomheten og forsøke å drive gjennom merkesaker for NS i Hamar? Her er ordførerens vedtaksbøker sentrale, det er gjennom disse vi får innsyn i hvordan han styrte Hamar under okkupasjonen.

4.1. Hvilken betydning fikk nyordningen i Hamar

Med oppnevningen av Einar Grill Fasting som ordfører i 1941 fikk den kommunale forvaltningen en ordfører som var medlem av Nasjonal Samling siden stiftelsen av partiet i 1933. Jeg skal se på hvordan han forsøkte å styre kommuneforvaltningen frem til 8. mai 1945.

Vanlig kommunal praksis i Hamar var at rådmannen saksbehandlet vedtakssaker og kom med anbefaling til vedtak til byråd/byting. Slik var det i hovedsak også under nazi-regimet. En forskjell var imidlertid ordførerens suverenitet til å oppnevne kommunale råd, styre og nemnder. Til disse sakene forelå det ikke innstilling fra rådmannen og dissenser fra formennene fikk ingen betydning for hans vedtak, som vi senere skal se.

Når det gjaldt bevilgninger til politiske formål, var ordføreren i hovedsak suveren til å fatte vedtak. Han styrte etter "førerprinsippet" og "nyordningen" av kommuneforvaltningen. Imidlertid skulle mange av hans vedtak legges frem for fylkesmannen og departement til godkjenning.

Sørensen (1991) skriver at innføringen av førerprinsippet ikke førte til en tilfeldig styring av forvaltningen og at NS-regimet var byråkratisk orientert. Innenriksdepartementet formulerte nøyaktige instruksjoner for hvordan saksbehandling og administrative rutiner skulle foregå, helt ned til detaljerte beskrivelser av hvordan brev skulle settes opp.⁷⁰

Vi skal senere se om dette utsagnet passer for Hamars kommunale forvaltning.

4.2. Presentasjon av NS ordfører, varaordførere og formenn

Fabrikkeier Einar Grill Fasting ble oppnevnt som ordfører den 3. januar 1941 og beholdt vervet frem til 8. mai 1945. Han var overbevist nazist og en av grunnleggerne av Nasjonal Samlings lokallag i Hamar. Han var som nevnt medlem av NS fra stiftelsesåret 1933, i tillegg

⁷⁰ Sørensen (1991), s 156.

medlem av Germanske SS.⁷¹ Han hadde tidligere vært lagfører i NS's lokallag i Hamar, fylkesorganisasjonsleder og kretsfører. Fra 1935 var han medlem av NS's riksråd. Under valget i 1936 leder for Mjøsbyene. Den 10. april 1940 reiste han til Oslo for å motta "forholdsordre" fra Quisling.⁷² I tiltalebeslutningen mot Grill Fasting etter krigen uttalte retten at de anså det at han mottok "forholdsordre" som et forsøk på å yte bistand til Quisling under hans kuppforsøk.⁷³

Grill Fasting hadde gjennomgått middelskole, gymnasium, styrmannseksamen og skipsførereksamen i Bergen. Etter utdanningen ble han først bestyrer ved Sem fabrikker i Jarlsberg, senere leder av Norsk Hydros emballasjefabrikk på Rjukan og disponert for Nordviken Bruk. I 1925 etablerte han Hedemarken Cementvarefabrikk.⁷⁴ Han hadde mer utdanning enn gjennomsnittet av befolkningen på denne tiden og tilhørte Hamars øvre middelklasse. For å karakterisere Grill Fasting nærmere som person tas det med to omtaler. Først en vurdering som ble gitt av kretsføreren i Nasjonal Samling av Hedmark krets, der kretsføreren vurderer om Grill Fasting var egnet for eventuell forfremmelse: "Dersom det gjelder en stilling som fagdirektør eller tilsvarende er han villig til å gi tanken en anbefaling, dersom det for eksempel gjelder et fylkesmannsembete hvor vedkommende må pleie samarbeide og hvor samarbeide er nødvendig, skal partiet og stat fremmes hånd i hånd, kan jeg ikke anbefale vedkommende da han mangler evner til samarbeid".⁷⁵

Avisen *Hedemarkingen* hadde en omtale av ordføreren i forbindelse med hans 60-årsdag 23. oktober 1943.⁷⁶ Her heter det blant annet at Grill Fasting er tydelig og snakker til mennesker og ikke om dem. Avisen hevder at han er et mannfolk tvers igjennom og at dette må regnes som hans beste egenskap. Avisen roser Grill Fasting for det store arbeidet han har nedlagt for partiet, hans ledetråd har alltid vært: Fellesnytt foran egennytt.

Ut fra disse vurderingene kan det antas at han var en person som hadde nedlagt et betydelig arbeid for partiet, men at samarbeidsevne antakelig ikke var hans sterke side og at diplomatiske evner kunne vært bedre.

⁷¹ "Germanske SS Norge var en del av den intergermanske orden Germanske SS, en nasjonal sosialistisk soldatorden med menn av nordisk rase. Germanske SS Norge var en selvstendig underavdeling av Nasjonal Samling og direkte underlagt NS Fører". Fra *Vervebrosjyre for Germanske SS Norge*, utgitt i april 1943. PS.

⁷² J. V. Lunde (1998), s 88.

⁷³ Riksarkivet. L-sak nr.192. Hamar politikammer.

⁷⁴ *Hedemarkingen* 23. oktober 1943.

⁷⁵ Riksarkivet. L-sak nr.192. Hamar politikammer. Brev fra kretsfører til personalleder 12. februar 1942.

⁷⁶ Avisen *Hedemarkens* omtale bærer preg av å være en ren hyllest til ordføreren, men var gitt et forholdsvis beskjedent oppslag på side 2 i avisen.

Arthur Thoresen (senere Troller) ble oppnevnt som varaordfører av Innenriksdepartementet samtidig som Grill Fasting, og satt i vervet frem til 1. januar 1943. Fra samme dato og frem til kapitulasjonen var han formann for skattenemnda. Han var kontorfullmektig ved Hedmark vegvesen, frem til han tiltrådte stilling som fylkeskontorsjef i Hedmark, der han også ble konstituert som fylkesmann i september 1943 til januar 1944. Troller hadde middelskoleeksamen, artium og krigsskolens nederste avdeling. Han ble vernepliktig løytnant i 1920. Han var medlem av NS fra høsten 1940, og i 1942 var han i noen måneder personalleder for Hamar-lokallag av NS.⁷⁷

Aksel Dæhli var ekspeditør ved vinmonopolets utsalg i Hamar fra 1930 og ble oppnevnt som NS-varaordfører fra januar 1943 til krigens slutt.⁷⁸ Han var en av stifterne⁷⁹ av Nasjonal Samlings- lokallag i Hamar 1933. Han bestemte seg for å holde seg utenfor aktiv politikk fra 1923 til 1941 og ble ikke før i juli 1941 medlem av NS. Denne beslutningen kan ha sammenheng med de negative erfaringer han gjorde som medlem av bystyret i Hamar i perioden 1920 til 1923.⁸⁰ Den 12. november 1941 oppnevnte fylkesmannen i Hedmark Dæhli som formann til Hamar byting, der han representerte idrett og arbeidstjenesten.⁸¹ Dæhli var formann i skøytegruppa i Hamar Idrettslag (HIL). Han ble kort tid etter formann for hovedstyret for HIL. I august 1941 ble Dæhli oppnevnt av Norges idrettsforbund som Norges skøyteleder, denne stillingen ga han den øverste faglige ledelsen av skøytesporten i Norge.⁸²

Som nevnt i min avhandling tidligere informerte fylkesmannen i Hedmark den 15. januar 1941 at han i henhold til forordning av 21. desember 1940 hadde oppnevnt 12 formenn og 12 varaformenn for Hamar, med funksjonstid på 2 år. Formennene skulle fungere som rådgivere og hadde ingen maktposisjon. Av formennene var det bare 4 personer som var medlem av NS, som gir en prosentfordeling på 33,3 % av bytingets formenn. Av varaformenn var det 2 som var medlem av NS, det utgjør 16,7 % av bytingets varaformenn.⁸³ Dette viser at partiet hadde problemer med å rekruttere personer som sympatiserte med NS og var tilstrekkelig kvalifiserte til å fungere som rådgivere. Sammenligner vi denne fordelingen med 26 kommuner i Oppland fylke, viser det seg at 57 % av formennene var medlem av NS.

⁷⁷ Riksarkivet. L-sak nr. 60. Hamar politikammer.

⁷⁸ Riksarkivet. L-sak nr. 164. Hamar politikammer.

⁷⁹ Lunde (1998), s 68.

⁸⁰ Riksarkivet. L-sak nr. 164. Hamar politikammer.

⁸¹ Hamar bytings forhandlinger 31. januar 1941, s 4. HKA

⁸² Riksarkivet, L-sak nr. 164. Hamar politikammer.

⁸³ Riksarkivet, PA 761-NS Riksøkonomiavdeling: Topografisk medlm. reg eske 7: Hedmark lag 5 – Hamar.

Tilsvarende tall for varaformenn var 40 %.⁸⁴ Hvorfor var det i Hamar kommune ikke flere NS-medlemmer i bytinget i forhold til Oppland i 1940/41? Det kan se ut for at det var få engasjerte og kvalifiserte NS-sympatisører i Hamar. Det har ikke vært mulig å oppspore fortegnelse over antall NS- medlemmer i Hamar ved årsskiftet 1940/41. I 1944/45 hadde Hamar i følge Gjerdåker (1998) 146 registrerte medlemmer, noe som representerte fylkesgjennomsnittet i Hedmark fylke.⁸⁵ I følge mine kilder i Riksarkivet var det 162 medlemmer i Hamar NSs lokallag i mars 1945.⁸⁶ Hedmark og Oppland fylke var de to fylkene i Norge som hadde flest NS-medlemmer i forhold til folketallet ved årsskiftet 1944/45.⁸⁷

De oppnevnte formennene kom fra ulike yrkesgrupper, (kjøpmann, bankbokholder, jernbaneekspeditør, ingeniør, kontorist, husmor, pølsemaker, tømmermann, verksmester, verksarbeider, handelsskolebestyrer og provisor (farmasøyt)). For de oppnevnte varaformennene var det en tilsvarende spredning.⁸⁸ Denne spredningen av yrkesgrupper innenfor bytinget var i tråd med et rundskriv fra Innenriksdepartementet den 22. februar 1941. Her satte departementet opp en liste over yrker som burde være representert i bytinget.⁸⁹

Av de oppnevnte formenn ble to etter søknad fritatt for vervet som formenn på grunn av svak helbred, to varaformenn ble også fritatt på samme grunnlag. Om svak helbred virkelig lå til grunn for å søke om fritakelse fra vervet eller om det var vikarierende motiv som var årsaken for søknadene om fritakelse, fordi de ikke ønsket oppnevningen, blir spekulasjon. Tre formenn og to varaformenn søkte om fritakelse fra vervene av andre grunner. Fylkesmannen i Hedmark avslo disse søknader, begrunnet med at han ikke fant tilstrekkelig grunnlag for å godkjenne søknadene.⁹⁰ Sammenligner vi dette med Sandefjord kommune, var protestholdningen langt større. Her protesterte 11 av 15 formenn og 13 av 15 varaformenn mot oppnevningen.⁹¹ Fremgangsmåten ved utnevning av formenn og varaformenn i Hedmark kan ha variert, ble de for eksempel spurt på forhånd om de var villige til å påta seg vervet? For kommunene i Oppland antyder Olstad (1969) at aktuelle kandidater til vervene som

⁸⁴ Ivar Olstad 1969: *Nyordningen av det kommunale styresettet 1940-41. Oppland fylk*, s 74. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo.

⁸⁵ Gjerdåker (1998), s 86, 87.

⁸⁶ Riksarkivet. PA 761 – NS Riksøkonomiavdelingen: Topografisk medlems.reg. eske 7: Hedmark lag 5 – Hamar.

⁸⁷ Gjerdåker (1998), s 86, 87.

⁸⁸ Hamar bytings forhandlinger 31. januar 1941, s 4. HKA.

⁸⁹ Svein Lorentzen 1976: Norsk lokalförvaltning under førerprinsippet, s 141, i Danielsen (red.) og Ugelvik Larsen (red.): *Fra idé til dom*.

⁹⁰ Brev fra fylkesmannen i Hedmark 20, 22, 24, 25, 29, januar, 1. februar, 5. mars 1941, til ordføreren i Hamar om fritakelse av verv. HKAF.

⁹¹ Odd Rønning 1977: *Nasjonal Samling og nyordningen av lokalstyret i Vestfold 1940 – 1945*, s 118. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo. 1977.

formenn og varaformenn ikke ble forespurt om de var villige til å påta seg vervet.⁹² Var dette tilfelle for Hamar sin del, eller kan det antas at de forespurte personer ikke ønsket oppnevningen fordi det var stigmatiserende å ha formannsverv i bytinget på Hamar i 1941? Jeg har ikke funnet ytterligere dokumentasjon som bekrefter eller avkrefter spørsmålet.

4.3. Hamar byråds konstituerende møte 31. januar 1941

Hamar byråd hadde sitt første byrådsmøte 31. januar 1941. Først 31. mars 1941 fikk formannskapsforsamlingene navn *byting* for bykommune, *herredsting* for landkommunene.⁹³ Ordfører Grill Fasting ledet møtet og erklærte Hamar byråd for konstituert, at innkallingen til møtet etter den nye ordningen var lovlig foretatt, og han erklærte byrådet satt.⁹⁴ I møtet deltok 11 av 12 formenn. Det fremgår ikke av forhandlingsdokumentene hva som var grunnen til at en av formennene ikke møtte. Andre som var å tilstede i møtet var varaordfører, rådmann, stadsingeniør, bysekretær og representanter for pressen.

Ordføreren åpnet byrådet ved å holde en tale. Her tas med et utdrag av talen for å presentere noen av hans tanker og ideer. Han startet med å vise til Reichkommissar Terbovens radiotale 25. september 1940, der Reichkommissar på slutten uttalte følgende: ”En ting må hele det norske folket nå definitivt bli klar over: For i fremtiden å føre den nåværende politiske situasjonen norsk og nasjonalt, så det norske folk får igjen sin frihet og selvstendighet i videste utstrekning, har en bare en vei og gå, og den fører over Nasjonal Samling. Det står nå til det norske folk å velge.” Ordføreren støttet i sin tale utsagnet til Terboven uten forbehold: ”veiens mål er orden, rettferd og fred”. Ordføreren benyttet også anledningen til lovprise Quisling ved å uttale: ”det norske folk er i dag så lykkelig at det har en fører, Vidkun Quisling, som setter alle sine evner og krefter inn i kampen for vårt folks frihet og selvstendighet”. Ordføreren slo fast at den etterfølgende slekt vil felle dom over de av folket som ikke setter nok krefter inn, for å nå dette målet.

Talen viser tydelig at ordføreren var en ubetinget tilhenger av Quisling.

Etter talen rettet ordføreren en henstilling til formennene ved å vise til ”forordningen av 21. desember 1940”, der han refererte følgende: ”det er formennenes plikt å komme fram med det som kan tjene til en saks belysning”. Han sa også at fagsjefenes ansvar i kommunen ble betydelig økt og spesielt gjaldt dette for rådmannen.

⁹² Ivar Olstad (1969), s 66.

⁹³ Nøkleby (1985), s 93.

⁹⁴ Hamar bytings forhandlinger 31. januar 1941, s 5. HKA.

Ordfører gikk så over til å behandle saker som var oppført på sakslisten. Første sak gjaldt utskillelse av Hamar Arbeidskontor fra formannskapskontoret og opprettelse av dette kontoret som egen avdeling, her ble rådmannens innstilling vedtatt av ordføreren.

Det ble allerede høsten 1940 opprettet et nettverk av kommunale arbeidskontor for utskrivning av arbeidskraft⁹⁵, i tråd med dette ble i møtet i samme sak også behandlet å opprette en ny stilling som bestyrer for dette kontoret. Her vedtok ordføreren at ansettelse skulle gjøres av ordføreren selv, og ikke av administrasjonen, slik rådmannen anbefalte i sitt forslag til vedtak.⁹⁶

Her kommer det tydelig frem at maktkampen mellom ordføreren og rådmannen allerede begynner, i den ordføreren tar styringen i denne ansettelsen.

Tilsetting av bestyrer for arbeidskontoret ble ikke avgjort før i 1942, da det ble opprettet et felles arbeidskontor for kommunene Hamar og Vang. Ved ansettelse av bestyrer ble begge ordførerne enige om å gå imot innstilling fra rådmennene.⁹⁷ I bytingets møte 15. juni vedtok ordføreren å ansette en person som var medlem av NS, Germanske SS, propagandaleder i Vang og gruppeleder i Hamar lokallag.

I møtet ba tre formenn om tilføyning i protokollen. To formenn støttet innstillingen fra rådmennene i kommunene, en mente at innstillingen ikke hadde vært fremlagt for bytinget til vurdering. De tre formennenes innvendinger fikk ingen betydning for ansettelse av bestyrer ved Hamar og Vangs arbeidskontor.⁹⁸

Det ble videre i møtet behandlet tre saker, som angikk maktstrukturen i den kommunale virksomheten. Det som er oppsiktsvekkende ved disse sakene var at det verken forelå saksutredning eller anbefaling til vedtak fra rådmannens side.

I den første av disse saker fattet ordføreren vedtak om opphevelse av 23 forskjellige kommunale styrer og komiteer fra det tidspunktet ordføreren bestemte. I denne saken oppfordret en av formennene, handelsskolebestyrer Storsween, ordføreren om å vurdere å oppnevne et råd for kinobestyreren, da kinostyret var opphevet av ordføreren under samme sak. En av de andre formennene, provisor Knuds kom også med en uttalelse i samme sak, det fremkommer ikke av forhandlingsdokumentene hva denne uttalelsen bestod i.⁹⁹ Det er ingen ting som tyder på at ordføreren tok hensyn til formennenes bemerkinger, da det under denne

⁹⁵ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 27.

⁹⁶ Hamar bytings forhandlinger 31. januar 1941, sak 1. HKA.

⁹⁷ Hamar bytings forhandlinger 24. juli 1942, sak 36. HKA.

⁹⁸ Hamar bytings forhandlinger 15. juni 1942, sak 36, s 515. HKA.

⁹⁹ Samme, 31. januar 1941, sak 8, s 29. HKA.

saken står; ”etter bemerkning fra Knuds fattet ordføreren endelig vedtak i samsvar med foranstående”.¹⁰⁰

I den andre saken fattet ordføreren vedtak om å endre antallet medlemmer for syv forskjellige styrever, råd og komiteer. Endringen gikk i hovedsak ut på at antall medlemmer skulle settes ned fra fem til tre, eller fra syv til tre medlemmer – dette skulle skje fra det tidspunkt ordføreren bestemte.¹⁰¹ Hvorvidt hensikten med endringen var et forsøk på effektivisering eller om det var begrunnet i at Nasjonal Samling på Hamar ikke hadde personer som kunne innta disse posisjoner, kan ut fra kildematerialet ikke sies med sikkerhet, da det ikke er oppgitt begrunnelser for endringene i forhandlingsdokumentet.

Den tredje saken gjaldt endring av arbeidsoppgaver og ansvarsfordeling for til sammen 19 forskjellige styrever og komiteer. Ordførerens omfattende vedtak betydde at han flyttet ansvar og arbeidsoppgaver fra styrene, nemndene og komiteene til ansatte som rådmann, stadsingeniøren, overlegen, stadslegen, bibliotekaren, bestyrerinnen, skoleinspektøren, kinobestyreren og bademesteren i kommunen.

Etter min vurdering fikk ordføreren ved å flytte ansvar fra oppnevnte politiske verv til enkelte ansatte i kommunen et sterkere grep på utviklingen i kommunen fordi det kunne legges press på disse offentlige ansatte om de ikke fulgte opp ”Nyordningen”, noe som kunne føre til at de ble suspendert eller oppsagt.¹⁰²

Ordføreren endret også navn på det som da ble kalt ”Fattigforstanderens kontor” til ”Sosialkontor”. ”Fattigforstanderens” tittel skulle endres til ”Forsorgssjef”. Det nye ”Sosialkontoret” fikk nye ansvars- og arbeidsoppgaver, kontoret skulle ta seg av forsorgsvesenet, tuberkulosevesenet, sinnssykevesenet og alders- og uførhetstrygden. Det ble også forutsatt at vergerådets arbeidsoppgaver skulle legges til ”Sosialkontoret”.¹⁰³

Vedtakene til ordføreren var i tråd med prinsippprogrammet til Nasjonal Samling, der det blant annet heter at partiet vil bygge et faglig folkestyre og at kommunalt selvstyre skulle omlegges. Sørensen (1991) skriver i boken *Solkors og solidaritet. Høyreautoritær samfunnstenkning i Norge ca. 1930-1945*, at Nasjonal Samlings prinsippprogram fra 1934 sto fast under hele okkupasjonstiden.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Samme, 31. januar 1941, sak 8, s 29. HKA.

¹⁰¹ Hamar bytings forhandlinger, 31. januar 1941, sak 9. HKA.

¹⁰² Sørensen (1991), s 155.

¹⁰³ Hamar bytings forhandlinger 31. januar 1941, sak 10. HKA.

¹⁰⁴ Sørensen (1991), s 102.

Rådsmedlemmene var viktige påvirkere for partiet i de forskjellige styrever, nemnder og råd. Fylkesfører Aksel Aass kom inn på dette i en tale han holdt ved åpningen av Oppland fylkesting 4. mai 1943, der han blant annet rettet oppmerksomheten mot den kommunale nyordningen og oppfordret til rådsmedlemmenes aktive deltakelse i kommuneforvaltningen.¹⁰⁵

4.4. NS-ordførers rolle

Jeg vil her vurdere ordfører Grill Fastings rolle i sammenheng med vedtak han fattet vedrørende bevilgninger til politiske formål, idretten, oppnevninger til råd og styrever, ansettelses i kommunen og hans sosialpolitiske innstilling. Rollen han inntok i forhold til rådmann og formenn og i hvilken grad han blandet seg inn i den daglige driften av kommunen, vil også bli vurdert.

Gjerdåker (1998) skriver at ordfører Grill Fasting i liten grad propaganderte for ”nyordningen” eller ”den nye tid” i kommuneadministrasjon og at ordføreren respekterte faglig dyktighet og blandet seg i liten grad i den daglige driften av kommunen. Gjerdåker baserer sitt utsagn på to stikkprøver fra ordførers vedtaksbok og intervjuer. Hans første stikkprøve var fra Hamar bytings møte 10. november 1941, der 21 saker var oppe til behandling. Her var samtlige av ordførers vedtak i overensstemmelse med rådmannens innstilling. Den andre stikkprøven var fra bytingsmøte den 27. november 1942. Her ble det gjort vedtak i 18 saker, rådmannen hadde til dette møtet fremlagt forslag til vedtak i 16 saker som ble vedtatt uten endring av ordføreren.¹⁰⁶

For å belyse utsagnet til Gjerdåker nærmere, har jeg gjennomgått vedtakssaker fra ordførers vedtaksprotokoller og Hamar bytings forhandlinger for perioden 1942 til 1944.

I 1942 ble det av ordføreren behandlet og fattet vedtak i 378 saker, 261 av disse i samsvar med rådmannens innstilling.

I 1943 ble det behandlet og vedtatt til sammen 336 saker av ordføreren. Her var 214 vedtak i samsvar med rådmannens innstilling.

I 1944 var det 276 saker oppe til behandling og vedtak, av disse sakene var 174 saker i overensstemmelse med rådmannens innstilling.

Tar vi for oss hele perioden 1942 til 1944 behandlet og vedtok ordføreren 990 saker. Her var 649 saker, dvs. 65,6 % av sakene i overensstemmelse med rådmannens forslag til vedtak,

¹⁰⁵ *Birkebeieren* nr. 6. og 7 for juni – juli 1943. 2. årgang, s 3. *Birkebeieren* var meldingsblad for NS's tillitsmenn i Hedmark og Oppland Fylkesorganisasjon FO.4. Aksel Aass var fylkesfører i Oppland og Hedmark.

¹⁰⁶ Gjerdåker (1998), s 86.

341 saker, dvs. 34,4 % var ikke i samsvar med rådmannens innstilling. Jeg ser ut fra dette at NS-ordføreren i ca to tredeler av sakene gjorde vedtak i henhold til rådmannens innstilling.

Om en sammenligner med Trondheim kommune ble også der rådmennenes anbefalinger i stor grad fulgt, med enkeltstående justeringer av ordføreren, men i mitt kildemateriale er det ingen opplysninger om prosentfordeling. Det er heller ikke mulig å uten videre sammenligne Trondheim og Hamar i disse sakene, da det i Trondheim i motsetning til Hamar ble innsatt nye rådmenn av nazi-regimet i januar 1941.¹⁰⁷

Hvilke type saker var det ordføreren ikke var enig i rådmannens innstilling? Jeg velger spesielt å se på de sakene der uenigheten var skarpest. Det som først og fremst peker seg ut var ordføreren bevilginger til politiske formål i tiden 1. januar 1941 til 8. mai 1945. Disse bevilgingene ble vedtatt i åtte forskjellige saker og utgjorde til sammen kr. 16. 667, 42. Ordføreren vedtok også skattelettelser for frontkjempere fra Hamar på til sammen kr. 710,-.¹⁰⁸ Ordføreren vedtok var ikke i samsvar med rådmannens innstilling. Rådmannen var imot samtlige av ovennevnte bevilginger. Begrunnelsen var blant annet at dette var saker som kom militære formål til gode og at det var tvil om bevilgingene var i samsvar med kommuneloven.¹⁰⁹

Bevilginger til idrettsformål var også saker som ordføreren og rådmannen hadde ulikt syn på. Rådmannen fremholder at de store bidragene som ble vedtatt i 1942 burde begrenses mest mulig, bevilgingen til idrettsformål for dette året var på kr 15. 561,-.¹¹⁰ I 1943 var det oppe åtte forskjellige saker til behandling og vedtak til idrettsformål, ordføreren bevilget til sammen kr. 2.765,-. Her var to av ordføreren vedtak i samsvar med rådmannens innstilling. For de seks andre sakene forelå det ikke innstilling fra rådmannen.¹¹¹

Allerede i november 1940 var det konflikt mellom Norges Idrettsforbund og idretten på Hamar, da idretten ble forsøkt nazifisert ved forordning av 21. november. Dette førte til idrettsstreiken på Hamar, som ble virkningsfull under hele okkupasjonen.¹¹² Idrettsstreiken kan ha ført til redusert bruk av idrettesanleggene i Hamar.

Som nevnt ovenfor ser vi store forskjeller på bevilginger til idrettsformål fra 1942 til 1943. Bevilgingene ble redusert i 1943 med ca 80 % til bare kr. 2. 765. Grunnen kan være rådmannens intervensjon, selv om jeg ikke kan utelukke at kommunebudsjettet ikke tålte

¹⁰⁷ Nilssen, Risto (1995), s 74, 90.

¹⁰⁸ Riksarkivet. L-sak nr. 192. Hamar politikammer.

¹⁰⁹ Riksarkivet. L-sak nr. 192. Hamar politikammer. Bilag 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8a.

¹¹⁰ Brev fra rådmannen til ordføreren vedr. idrettsbevilgninger 26. oktober 1942. HKAF.

¹¹¹ Utskrift av ordføreren vedtaksprotokoll 1943, sakene 59, 70, 99, 107, 147, 265, 277. HKA.

¹¹² Gjerdåker (1998), s 73, 74.

større satsinger på idretten. Det er ikke funnet vedtak eller utredninger i ordførerens forhandlingsprotokoller som bekrefter dette. Hvorfor det ikke forelå forslag til vedtak fra rådmannens side i en del av disse sakene er det heller ikke funnet dokumentasjon for. (Idrettsstreiken på Hamar behandles nærmere i kapitel 5.4.).

NS-ordføreren bevilget i tiden 1. januar 1941 til 8. mai 1945 totalt kr. 49. 397,74 til idrettsformål. Rådmannen fremhevet flere ganger at han synes disse bevilgingene var for høye, men innsigelsene førte ikke frem i forhold til ordførerens vedtak. Det er for denne oppgavens del ikke funnet dokumentasjon som skulle tilsi at ordføreren var spesielt opptatt av idrettens kår i Hamar.

Når det gjaldt oppnevning av medlemmer til kommunale styrer og komiteer, fattet ordføreren i Hamar vedtak i møte med formennene. Vedtakene i disse sakene viser at ordføreren hadde en suveren rolle i forhold til å detronisere tidligere lovlig oppnevnte styrer og komiteer. Han endret antall medlemmer til styrer og komiteer og oppnevnte nye medlemmer uten at det forelå innstilling fra rådmannen. Ordførerens handlemåte i disse sakene var helt i tråd med forordningen av 21. desember 1940 som omhandlet endringer i kommunelovene. I kapitel 4 ble ordføreren gitt myndighet til å ”opprette faste utvalg, styre og råd, oppnevne assisterende nemnder på flere personer med varamenn, og overføre til dem den myndighet som kommunelovene ga adgang til å tildele formannskapet.”¹¹³ Forordningen av 21. desember ble gjeldende til krigens slutt. Forandringer av bestemmelsene ble senere presisert gjennom en rekke rundskriv.¹¹⁴

Som vi har sett tok ordføreren heller ikke hensyn til dissenser fra formennene.¹¹⁵ Men noe hensyn måtte han utvise. I rundskriv fra Innenriksdepartementet ble det den 26. mars 1942 gitt bestemmelser for hvilke saker som skulle avgjøres i møte med formennene. Det pekes blant annet på at saker av større eller av prinsipiell betydning skal legges frem for formennene og at vedtak i slike saker skal gjøres i møte med formennene. Med innkalling til møte i bytinget skulle det også følge med et kortfattet utdrag over saker som legges frem for varaordfører og formenn.¹¹⁶

¹¹³ Lorentzen, i Danielsen og Ugelvik Larsen (1976), s 159.

¹¹⁴ Samme, s 139 – 143.

¹¹⁵ Hamar bytings forhandlinger fra 1941 til 1944. HKA.

¹¹⁶ Utskrift av ordførerens vedtaksprotokoll 1942, sak 147a. (Rundskriv fra Innenriksdepartementet til samtlige fylkesmenn 26. mars 1942. Saker som skulle avgjøres i møte med formennene). HKA.

Det ble sjelden uttalt dissenser fra formennene. Ved gjennomgang av ordførerens vedtaksprotokoller og Hamar bytings forhandlinger i perioden 1941 til 1945 skjedde dette bare fem ganger i bytingets møter.

Første gang var, da to formenn kommenterte ordførerens vedtak i byrådets møte 31. januar 1941. Som tidligere nevnt henstilte her en formann til ordføreren om å overveie å opprette et råd for kinobestyreren etter at ordfører hadde opphevet kinostyret, uten hell. En annen formanns bemerkning ble forbigått. Hva bemerkningen besto i er ikke ført inn i forhandlingsprotokollen.¹¹⁷

I bytingsmøte i mai/juni 1941 ble det for andre gang uttalt dissens i forbindelse med at ordføreren oppnevnte medlemmer til priskontrollnemnd. Til denne oppnevningen ønsket formennene Storsween og Røssum å bytte om på henholdsvis medlem og varamedlem. Deres uttalelse fikk ikke noen betydning for ordførerens vedtak.¹¹⁸

Under bytingets forhandlinger i mars 1942 ble det for tredje gang fremført en dissens i forbindelse med bevilging om fritak for skatteyttere som tjenestegjorde i Den Norske Legion og Waffen SS. Formannen uttalte følgende: "Såfremt dette vedtaket er lovstridig vil jeg nedlegge min protest".¹¹⁹ Dissensen endret ikke vedtaket til ordføreren.

Som vi tidligere har sett ble det i bytingsmøte 15. juni 1942 fremført tre dissenser angående tilsetting av bestyrer ved Hamar og Vang arbeidskontor, heller ikke dette ble etterfulgt.

Femte gangen gjaldt det oppnevning av medlemmer til bolignemnda i 1943. Her foreslo kjøpmann Wiik at et av medlemmene skulle gjenvelges. Ordførers kommenterte at han ikke kunne gjøre dette, da vedkommende drev med politisk demonstrasjon.¹²⁰ I samme møte oppnevnte ordfører også medlemmer til dyrevern-nemnda for 1944-45. Her forlangte den samme kjøpmann Wiik, at det skulle tilføyes at tidligere medlem av nemnda skulle reoppnevnes, men ordføreren tok heller ikke denne gangen hensyn til dissensen.¹²¹

Disse sakene viser at ordføreren styrte etter førerprinsippet og at formennenes dissenser ikke hadde noen betydning for ordførerens vedtak.

Hvorfor det fremkom dissenser fra formennene i bare fem av bytingets møter i følge referat for perioden 1941 til 1945 blir spekulasjoner. En nærliggende årsak kan være at formennene så det som nytteløst å fremføre dissenser, fordi det ikke endret vedtakene til

¹¹⁷ Hamar bytings forhandlinger 31. januar 1941, sak 8. HKA.

¹¹⁸ Samme, 5. mai og 9. juni 1941, sak 39. HKA.

¹¹⁹ Hamar bytings forhandlinger 6. mars 1942, sak 7. HKA.

¹²⁰ Samme, 20. desember 1943, sak 70. HKA.

¹²¹ Samme, 20. desember 1943, sak 80. HKA.

ordføreren. Antakelig kan ordførerens makt og posisjon i den totalitære maktstrukturen ha passivisert formennene. Det kan heller ikke utelukkes at formennene har vært enige med ordføreren i alle sakene, unntatt ovenstående dissenser.

Når det gjaldt ansettelser i kommunen, inntok ordføreren en mer smidig rolle. I løpet av 1942 fulgte ordføreren rådmannens innstilling i følgende ansettelsessaker: To assistentstillinger ved biblioteket, en assistentstilling ved ligningskontoret, vikar ved husmorskolen, bud ved kemnerkontoret, kontordame ved rådmannskontoret, bud ved forsyningsnemnda og kontordame ved byingeniørkontoret.¹²² Vi har tidligere sett at ordføreren ansatte bestyrer av for et felles arbeidskontor i Hamar og Vang i mot rådmannens innstilling.

I 1943 var følgende tilsetninger i samsvar med rådmannens innstilling: Tre assistenter ved forsyningsnemnda, assistent ved vedlikeholdskontoret, tomtearbeider, assistent ved forsyningskontoret og bestyrer ved folkeregistret. Ordføreren ansatte lege ved folkeskolen, uten at det forelå innstilling fra rådmannen.¹²³

I 1944 gikk ordføreren i mot rådmannens innstilling ved fire tilsetninger. Det var stilling som forretningsfører ved forsyningsnemnda. Her fremholdt ordføreren at den han ansatte var best kvalifisert for stillingen. Til stilling som billettselgerske ved kinoen ansatte han en kvinne som i følge referat var blitt enke to ganger. Det er nærliggende å tenke at det var ordførerens sosiale engasjement som ble avgjørende for denne ansettelsen. Ordføreren gikk også imot kinobestyrerens innstilling som hadde innstilt en annen person til stillingen enn rådmannen. De to andre stillingene var assistentstilling og bestyrer ved brenselskontoret. Det er ikke oppført i protokollen hvorfor ordføreren var imot rådmannens innstilling i de to siste sakene, men når det gjaldt bestyrerstillingen ved brenselskontoret, var den som fikk stillingen medlem av NS.¹²⁴ I fem andre tilsetninger fattet ordføreren vedtak i samsvar med rådmannens innstilling. Det var assistentstilling, kontordame, oppsynsmannsstilling, hjelperske og rengjøringshjelp.¹²⁵

Fra 1. januar til 8. mai 1945 ble det ikke foretatt tilsetninger i kommunen, bortsett fra ny rådmann som ble konstituert av departementet fra 15. februar 1945.¹²⁶

For perioden 1942 til 1944 var ordførerens tilsetninger i 20 saker i samsvar med rådmannens forslag til vedtak. To av disse var ledende stillinger. Bare i seks ansettelser var

¹²² Utskrift av ordførerens vedtaksprotokoll 1942: Sakene 6, 34, 58, 303, 326, 353, 370. HKA.

¹²³ Samme, 1943: Sakene 4, 19, 31, 74, 94, 259. HKA.

¹²⁴ Utskrift av ordførerens vedtaksprotokoll 1944: Sakene 2, 57, 100, 172. HKA.

¹²⁵ Samme, 1944: Sakene 37, 53, 200, 205, 222, 229. HKA.

¹²⁶ Utskrift av ordførerens vedtaksprotokoll fra 6. januar til 5. mai 1945. HKA.

rådmannen og ordføreren ikke enige. Fire av disse seks stillingene var overordnede stillinger, hvorav en i følge mine kilder ble besatt av NS-medlem.

Selv om ordføreren i Hamar hadde en smidig tilnærming ved ansettelser, gjaldt dette først og fremst underordnede stillinger. Av de seks overordnede tilsetninger tok han derimot ikke hensyn til rådmannen ved fire.

En viktig del av NS`s ideologiske og politiske virksomhet under okkupasjonen var partiets ideer om sosialpolitikk og deres anstrengelser for å iverksette disse ideene. Jeg vil her drøfte ordførerens sosialpolitiske profil og hvilken rolle han inntok gjennom vedtak han fattet i denne sammenheng. Vedtakene som her er nevnt var etter tilråding fra rådmannen. Vedtakene forteller også noe om hvordan hverdagslivet kunne arte seg under okkupasjonen.

Den 4. januar 1944 ble forretningsføreren ved Hamar kommunale forsyningsnemnd arrestert av tysk sikkerhetspoliti. Ordfører gjorde vedtak om å utbetale lønn til forretningsføreren i inntil tre måneder fra samme dato han ble arrestert. Senere vedtok ordføreren å forlenge ordningen frem til mars 1945.¹²⁷ I mars 1944 sendte helsepersonell ved Hamar kommunale sykehus søknad om lønnsforhøyelse. I denne saken fulgte ordføreren innstillingen fra overlegen og rådmannen, som gikk imot at det skulle gis lønnsforhøyelse. Her stilte ordføreren seg solidarisk med andre kommunale ansatte, da han begrunnet avslaget med at han synes at helsepersonell i kommunen ikke hadde det mer vanskelig enn andre fastlønnede.¹²⁸ Flere ansatte fikk dekket utgifter til legehjelp.¹²⁹ Til ansatte ble det flere ganger bevilget midler til fritt opphold for behandling på sykehus, det ble også dekket utgifter til legehjelp for ansatte.¹³⁰

I 1943 ble det iverksatt flere sosiale tiltak som kom ansatte i kommunen og byens befolkning til gode.

Men først til litt om ”matauk”. Med okkupasjonen fulgte det matvarekrise, derfor var ”matauk” nødvendig for å øke matmengden blant befolkningen, i tillegg til rasjonering. Dessuten var matimport fra Tyskland, danskehjelp og svenskehjelp viktige supplement til kostholdet. Det vokste frem parseller i byene i Norge, der familiene kunne dyrke poteter og grønnsaker, denne ”matauken” ga viktige mattilskudd til folk.¹³¹ Som vi har nevnt ble det i

¹²⁷ Utskrift av ordførerens vedtaksprotokoll 1944: Sakene 11, 214. 1945: Sak 5. HKA.

¹²⁸ Samme, 1944: Sak 87. HKA.

¹²⁹ Samme, 1944: Sak 174, 188, 198, 219, 225. HKA.

¹³⁰ Samme, 1944: Sakene 188, 219. 1943: Sak 143. HKA.

¹³¹ Hjeltnes 1986: *Fremedåk og frihetskamp 1940-1945*.(red.) Magne Skodvin. Bind 5. *Hverdagsliv*. S. 128, 129.

mai 1940 bestemt at plener og andre arealer i Hamar skulle dyrkes opp for potet- og grønnsaksdyrking, for å sikre kostholdet for innbyggere i Hamar.

Grill Fasting vedtok at kommunalt ansatte i Hamar skulle få en fridag med full lønn til potetsetting og tilsvarende en fridag ved potetopptagning om høsten.¹³² Ansatte fikk også en fridag med lønn for å plukke tyttebær.¹³³

Sykepensjon ble fortsatt innvilget for feiemester fra 1. juli 1943 til 30. juni 1944.¹³⁴ Det ble innvilget, etter søknad, ettergivelse av skatt eller det ble gitt utsettelse med innbetaling for en del av byens befolkning, av 26 søkere fikk 16 ettergitt resterende skatt, resten fikk delvis medhold eller avslag.¹³⁵

Ordføreren bevilget flere ganger penger og mat fra Tuberkulosefondet til folk i byen. Det ble også avsatt midler til vaksinasjon mot difteri for kommunens funksjonærer.¹³⁶

Den 8. januar 1942 oppnevnte ordføreren en ”suppekomite” som ble gitt i oppdrag å skaffe varm suppe til arbeiderne ved bedriftene i Hamar.¹³⁷ Til sammenligning kan det nevnes at Fredrikstad kommune etablerte et lignende tilbud i 1940.¹³⁸ Hamar kommune dekket også utgifter for leie av lastebiler som ble brukt av ansatte i kommunen i forbindelse med en fridag til bærplukking.¹³⁹

Kildematerialet understøtter at ordføreren hadde en tydelig sosial profil i forhold til kommunens ansatte og byens innbyggere.

For å komme tilbake til Gjerdåkers utsagn, der han hevder at ordføreren i liten grad blandet seg inn i den daglige driften av kommunen, viser min gjennomgang av kildematerialet fra 1942 til 1944 at situasjonen er mer nyansert.

Min avhandling viser som tidligere nevnt, at ordfører og rådmann var uenig i samtlige bevilgninger til politiske formål. Videre var de i stor grad uenige i bevilgninger til idrettsformål. Ordføreren var suveren ved oppnevning til styrer, råd og nemnder. Av 26 tilsettingsaker var riktignok ordførerens vedtak i 20 av disse sakene i samsvar med rådmannens innstilling til vedtak. Men ved overordnede stillinger tok ordføreren ikke hensyn til rådmannen i fire av seks stillinger.

¹³² Ordførers vedtaksprotokoll, 1943: Sakene 112, 241. HKA.

¹³³ Samme 1943: Sak 218. HKA.

¹³⁴ Samme 1943: Sak 185. Saken var tidligere behandlet under sak 280 i 1942, der det ble innvilget sykepensjon fra 1. juli 1942 til 30. juni 1943. HKA.

¹³⁵ Samme 1943: Sak 52. HKA.

¹³⁶ Samme 1943: Sak 90, 126, 288, 306. HKA.

¹³⁷ Samme 1942: Sak 12. HKA.

¹³⁸ Dehli 1993: *Fredrikstad bys historie*. Bind V. Krig, gjenreisning og velstand 1940 – 1963. S 173.

¹³⁹ Ordførers vedtaksprotokoll, 1942: Sakene 320, 323. HKA.

Ordfører Grill Fasting utviste formelt sett en ryddig rolle som leder av bytinget, ved å erklære seg innhabil i saker som angikk hans familie.

Han erklærte seg innhabil da sønnen søkte om skattefritak i forbindelse med tjenestegjøring i Den Norske Legion. Det samme gjorde han ved oppnevning av medlemmer til helseråd for Hamar, da hans kone ble oppnevnt som medlem av helserådet.

Han valgte samme fremgangsmåte, da hans lønn som ordfører kom opp til behandling og vedtak i bytinget.

Under behandling av disse sakene inntok varaordfører hans plass som leder av bytinget.¹⁴⁰ Sakene ble avgjort i favør av ordføreren.

4.5. Rådmannens rolle

Under okkupasjon var det to rådmenn i Hamar. Sigurd Pedersen var rådmann fra 1939 og frem til høsten 1944, da han måtte flykte til Sverige. Halfdan Sundlo tok over etter Pedersen fra februar 1945. Sundlo var tidligere NS-ordfører fra Mosjøen og satt som rådmann i ca tre måneder. Her rettes søkelyset mot Sigurd Pedersens rolle i kommuneadministrasjonen. Som rådmann hadde han en vanskelig rolle. Han var underlagt Innenriksdepartementet og hadde fylkesmannen som sin nærmeste overordnede. Departementet kunne både oppsi og suspendere rådmenn i følge forordning av 8. oktober 1940, dersom rådmennene ikke gikk inn for nyordningen med nok entusiasme. Til tross for dette opponerte rådmannen hver gang mot ordførerens politiske bevilgninger ved å ikke anbefale disse. Pedersen forteller i oktober 1945 at det var rivninger mellom han og Grill Fasting gjennom hele okkupasjonstiden. I samtlige bevilgninger som ble vedtatt av ordføreren til politiske formål, gjorde rådmannen alltid innsigelser, og gjorde protokolltilførsler hvor han ikke anbefalte bevilgningene.¹⁴¹

Det kom derfor til skarpe konfrontasjoner mellom ordføreren og rådmann i flere av bevilgningssakene. For å vise hvor sterk og prinsippfast rådmannen var i disse sakene, skal jeg nevne tre saker. Disse viser også hva rådmannen måtte tåle av skarp kritikk fra ordføreren.

Først en sak fra september 1941, der ordføreren bevilget kr. 2000,- til Den Norske Legion.¹⁴² I denne saken fattet ordføreren vedtak uten at rådmannen hadde fått anledning å utarbeide en skriftlig innstilling til bytinget. Da rådmannen oppdaget dette, skrev han til ordføreren og ba om protokolltilførsel. Han begrunnet uenigheten med blant annet at den gitte bevilgning ble antatt å komme militære formål til gode, dessuten var det antakelig en sak for

¹⁴⁰ Riksarkivet. L-sak nr. 192. Hamar politikammer. Hamar bytings forhandlinger 1942. Sak 35. HKA

¹⁴¹ Riksarkivet. L-sak nr. 192. Hamar politikammer. Vitneforklaring gitt av Pedersen 11. oktober 1945.

¹⁴² Hamar bytings forhandlinger 1. september 1941, sak 52. HKA.

staten og ikke kommunen. Da saken senere ble behandlet i bytinget, kom ordføreren med kraftige utspill mot rådmannen, her slo han fast: ”Den dag vil komme før eller senere da byens befolkning vil beklage at slik protokolltilførsel finnes i kommunens arkiv”. Han fortsatte videre: ”Kampen gjelder vårt lands og folks skjebne for kommende slekter. Det gjelder vår kultur, vårt kristenliv, og i denne kamp er også ungdom fra vår egen by med”.¹⁴³

Neste konfrontasjon jeg vil nevne, kom i mars 1943. Det gjaldt et bidrag til Frontkjemperkontoret. Rådmannen skrev i sin innstilling at han ikke kunne anbefale at det ble gitt kommunalt bidrag til Frontkjemperkontoret, da en slik bevilging ville være utenfor rammen av hva kommunen hadde anledning til å støtte. Ordføreren reagerte ved å be rådmannen om tilråding om hvorvidt kommunen hadde midler nok til en slik bevilging fra posten ekstraordinære formål. Samtidig uttalte han at den prinsipielle siden av saken var uten betydning for sakens videre behandling. Rådmannen sa i sitt tilsvarende svar at det sto udisponert ca kr. 3000,- på denne posten, samtidig viste han til at årets budsjett var anstrengt på grunn av uforutsette store utgifter til luftverntiltak. Ordføreren tok ikke hensyn til rådmannens tilråding. Til bytingsmøte i mai måned innstilte ordføreren en bevilging til Frontkjemperkontoret på kr. 3000,-. I det samme møtet benyttet ordføreren anledning til å ta et nytt oppgjør med rådmannen. Han opplyste at det var 14 frontkjemper som sognet til Hamar og at det var en ”æressak” for byen å støtte frontkjemperne. Ordføreren slo fast at støtte til frontkjemperne var av sosial natur og at midlene bare skulle anvendes i Norge. Han avsluttet angrepet på rådmannen ved å hevde at innstillingen til rådmannen var: ”Veiet og funnet for lett. Ytterligere kommentarer eller diskusjon er overflødig”.¹⁴⁴

Jeg antar at slike utbrudd fra ordførers side neppe bidro til et godt samarbeidsklima. Arbeidssituasjonen for rådmannen var sannsynligvis meget vanskelig, da han kunne bli beskyldt for å ikke gå inn for nyordningen med nok begeistring. Dette kunne føre til at rådmannen ble fjernet ved suspensjon eller han fikk avskjed.¹⁴⁵ Dette skjedde for eksempel i Trondheim i januar 1941, der alle tre rådmennene (sosialrådmann, finansrådmann og teknisk rådmann) ble fjernet fra sine stillinger.¹⁴⁶

Den siste konfrontasjonen jeg vil drøfte her kom i forbindelse med at ordføreren fattet vedtak om å bevilge kr 201,- til en fest for frontkjemper i mai 1943. Saken førte senere til konflikt mellom ordføreren og Innriksdepartementet.

¹⁴³ Riksarkivet. L-sak nr. 192. Hamar politikammer.

¹⁴⁴ Hamar bytings forhandlinger 1. september 1941, sak 52. HKA.

¹⁴⁵ Forordning om avskjedigelse og forflytting av offentlige tjenestemenn av 4. oktober 1940. PS.

¹⁴⁶ Kirkhusmo, Anders (1997), *Trondheims historie 997 – 1997*. Bind 5. Vekst gjennom krise og krig 1920 – 1964, s 262.

Rådmannen gikk i sin innstilling imot at det skulle bevilges midler til denne festen uten at dette endret på ordførerens bevilging. Rådmannens begrunnelse var at det ikke kunne være riktig å disponere midler til denne type arrangementer.¹⁴⁷ Ordføreren på sin side mente at dette var en vanlig eller ordinær representasjonsutgift for kommunen som skulle belastes posten tilfeldige utgifter. Denne saken fikk et etterspill med sterke anklager mot rådmannen, der både fylkesmannen i Hedmark og minister Hagelin i Innenriksdepartementet ble involvert.

I februar 1944 ønsket fylkesmannen i Hedmark en nærmere orientering om denne saken fra ordføreren. Ordføreren skrev i tilsvaret til fylkesmannen samme måned, at kommunen hadde et ansvar for å gi bidrag til denne festen. Han avslutter brevet med å hevde at innstillingen fra rådmannen uten tvil var en politisk demonstrasjon og ba fylkesmannen om at saken ble forelagt Hagelin personlig fordi den hadde en prinsippell side, selv om saken kunne synes å være av liten viktighet. Fylkesmannen tok i april opp saken med Hagelin både i form av telefonsamtale og brev. Fylkesmannen skrev i sitt brev til Hagelin blant annet at ordføreren i Hamar søkte seg fritatt fra vervet som ordfører. Videre anførte fylkesmannen at han hadde inntrykk av at ordføreren mente at samarbeidet med partiet ikke var tilfredsstillende og at han heller ikke var fornøyd med sentralforvaltningen som grep inn i for mange detaljer angående ordførerens forvaltningsområde. Videre mente fylkesmannen at ordføreren hadde følt seg desavuert av departementet, fordi han ikke hadde fått svar på tidligere brev til ministeren vedrørende frontkjemperfesten som var videresendt med påtegning fra fylkesmannen. I mai avslo departementet ordførerens søknad om å bli fritatt som ordfører i Hamar. Ordføreren skrev i tilsvaret til departementet at han ikke godtok korreksjonen om at bevilgningen til frontkjempere bare skal gis til Frontkjemperkontoret. Han hevdet videre at hans stilling var uholdbar og at søknaden om fritak som ordfører må innvilges.

Fylkesmannen skrev i sin påtegning til ordførerens brev at departementets brev for så vidt også kan tolkes som en delvis korreksjon til fylkesmannen fordi han tidligere har godkjent ordførerens vedtak. Fylkesmannen ba departementet om å finne en løsning på saken, da han så det som meget uheldig å skifte ordfører i Hamar på dette tidspunktet. Departementet fastslo at de er uenige med ordføreren om begrepet representasjon, da bidraget til frontkjemperfesten ikke er en vanlig/eller ordinær representasjonsutgift for kommunen. Departementet skrev også at det ikke var uvanlig at det kan oppstå uenighet mellom departement og kommunale myndigheter om begrepet representasjon. Tilslutt ble det slått fast at departementet ikke fant grunn til å frita Grill Fasting fra ordførervervet. Grill Fasting skrev i juni til departementet på

¹⁴⁷ Ordførers vedtaksprotokoll 23. september 1943, sak 232. HKA.

nytt, der han hevdet at det var nedverdiggende at en slik støtte skal gå gjennom Frontkjemperkontoret for noe så enkelt som et arrangement der menyen besto av lapskaus. Han kunne ikke akseptere at dette er å betrakte som en støtte. Med dette brevet ble saken avsluttet.

Til tross for ordførerens reaksjon på det han oppfattet som manglende støtte og i tillegg en korreks fra departementet, fortsatte han i vervet som ordfører frem til krigens slutt. Denne hendelsen viser at ordføreren, selv om han hadde den fulle avgjørelse i alle saker, sto under sterk sentral dirigering og at han i følge førerprinsippet sto til ansvar for øverste ledelse.

Rådmannen fikk ingen korreks verken fra fylkesmannen eller departementet. Hans innstilling til vedtak i saken kan betraktes som et godt utført arbeide. Men saken bidro neppe til noe bedre samarbeidsklima mellom rådmann og ordfører.

Som vi har sett dreide denne bevilgingen seg om et lite beløp, der ordføreren hevdet at det var en prinsipiell sak. Det som kan fortone seg underlig er at departements øverste ledelse i 1944 hadde tid til å involvere seg i en slik sak. Ut fra dette kan det stilles spørsmål om dette var en effektiv og god byråkratisk måte å løse en sak på, som tross alt kan ses på som en liten sak. Det som antakelig var alvorlig var ordførerens påstand om at rådmannen drev med en politisk demonstrasjon og at ordføreren ville trekke seg når han fikk motbør fra departementet.¹⁴⁸

Høsten 1943 fremsatte ordfører begjæring om at rådmannen skulle skygges av statspolitiet for å pågripe han dersom han skulle forsøke å rømme til Sverige. Skyggingen ble foretatt i forbindelse med et besøk Pedersen foretok til sin bror i Høland den 22. oktober 1943. Høland ligger i Akershus fylke, ca 20 km fra riksgrensen. Ordføreren forklarte i politiforhør 28. september 1945, at hensikten med skyggingen av rådmannen var å kontrollere at han reiste til Høland som han hadde sagt han skulle. Ordføreren forklarte også at han fra partihold var blitt gjort oppmerksom på at rådmannen ikke var å stole på.¹⁴⁹

Pedersens reise til Sverige kan ha sammenheng med ovenstående konflikter, men den mest sannsynlige forklaringen var sønnens reise til Sverige. I denne forbindelsen ble Pedersen oppsøkt av Gestapo¹⁵⁰ flere ganger, det er derfor rimelig å anta at han var truet av Gestapo og derfor måtte reise til Sverige.¹⁵¹

¹⁴⁸ Riksarkivet. L-sak, nr. 192. Hamar politikammer. Vitneforklaring gitt av Pedersen 11. oktober 1945.

¹⁴⁹ Riksarkivet. L-sak, nr. 192. Hamar politikammer. Tiltale beslutning, bilag nr. 13,34.

¹⁵⁰ Gestapo (Geheime Staatspolizei), de arresterte, forhørte, torturerte og likviderte folk. Kilde: Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal og Sørensen (1995), s133.

¹⁵¹ Intervjue med tidligere ordfører i Hamar, Egil O. Larsen 15. august 2007. Han var ordfører fra 1976 til utgangen av 1991.

4.6. Kommunebudsjettet 1941/42

Kommunebudsjettet for 1941/42 var det første budsjettet som nazi-regimet definitivt hadde mulighet til å prege etter at Innenriksdepartementet og fylkesmannen i Hedmark hadde nyoppnevnt ordfører, varaordfører og formenn til Hamar byting. Er det mulig å påvise budsjettmessige endringer med utgangspunkt i Nasjonal Samlings program og den ideologiske kursendringen som nazistene makt overtakelse førte til for kommunen sett i forhold til budsjettet 1939/40?

Jeg vil starte med å vise en oversikt over bruttobudsjett, regnskapsoverskudd og folketallet i Hamar fra 1939 til 1942 for å sammenligne utviklingen i kommunen i denne perioden.¹⁵² For sammenligning er det i tabellen satt opp kroneverdien pr. 1. juli 2007.

Tabell 1. Oversikt over befolkning, bruttobudsjett og regnskapsoverskudd for Hamar kommune.¹⁵³ For sammenligning er det satt opp beregning av kroneverdien pr. 1. juli 2007.

Årstall	Innbyggere	Brutto budsjett	Kroneverdi pr. 1. juli 2007*	Regnskapsoverskudd	Kroneverdi pr. 1. juli 2007*
1939/40	5992	2 200 000,00	57 640 000,00	56 683,79	1 485 115,30
1940/41	5985	2 300 000,00	52 148 076,92	211 809,77	4 802 379,21
1941/42	5999	2 480 000,00	47 160 000,00	205 056,51	3 899 381,05

*) Kilde: Statistisk Sentralbyrå. www.ssb.no

Kalkulator: Konsumprisindeksen: Beregn prisvekst selv.

Forklaring: Beregningen viser utviklingen i kroneverdien når en tar utgangspunkt i konsumprisindeksen.

Beregningen viser ikke hva enkeltvarer bør eller skal koste når prisen reguleres med konsumprisindeksen.

Det som menes med denne merknaden er som følger, man kan ikke bruke endring i den totale konsumprisindeksen til å regne seg frem til hva en enkeltstående vare/tjeneste burde koste. Konsumprisindeksen er et samlet aggregert anslag på registrert generell prisvekst for en rekke produkter og tjenester.

Budsjettet 1941/42 var basert på foregående års budsjettfremlegg og regnskap, som vi har sett var på kr 2 300 000,00. Budsjettforslaget for 1941/42 var på kr. 2 480 000,00, altså en stigning på kr. 180 000,00, fra forrige budsjettperiode. Stigningen i budsjettet skyldes for en stor del prisstigning, regulerings- og krisetillegg til ansatte, samt krisetillegg til alderstrygdede og pensjonister i kommunen. I budsjettfremlegget fra rådmannen var det tatt hensyn til budsjettforslag fra kommunens fagsjefer og styrer. Budsjettet var romslig oppsatt for å unngå

¹⁵² Pedersen (1963), s 10, 13, 14.

¹⁵³ Pedersen (1963), 10, 13, 14.

overskridelser. Kommunen skulle også i størst mulig grad bidra til å holde arbeidslivet i gang. Det var derfor satt av bevilgninger for å holde sysselsettingen oppe, det var også foreslått betydelige ekstraordinære bevilgninger og avsetninger som skulle komme arbeidslivet til gode.

Rådmannen hevdet i sin kommentar at budsjettet for 1941/42 var høyt i forhold til folketallet (5999) og at det kommende år kunne bli økonomisk vanskelig, blant annet på grunn av at kommunens faste utgifter var stigende og at det var kommet nye faste utgifter i tillegg. Han skrev også at kommunens økonomiske stilling var god og at kommunen var godt forberedt til å møte eventuelle økonomiske utfordringer i budsjettperioden 1941/42.¹⁵⁴

Allerede våren 1941 var arbeidsløsheten i Norge avskaffet. Denne endringen hadde sammenheng med okkupasjonsmaktens behov for arbeidskraft til militære og sivile anlegg. Det var stor etterspørsel etter varer og tjenester for å holde denne virksomheten i gang, noe som skapte positive ringvirkninger for den norske økonomien. Nasjonal Samling tok æren for dette, selv om det var behovet til tyskerne som sørget for oppsvinget i økonomien.¹⁵⁵

For Hamar sin del kan denne utviklingen måles som et utslag i økt skattbar inntekt. Den økte fra 7 931 000,00 i 1940 -41 til kr 8 900 000,00 i 1941-42, noe som indikerer at det var en høy sysselsetting i kommunen. Stigning var på kr. 969 000,00 (12, 23 %) og fordelte seg med kr. 400 000 for lønnsinntakere og kr 569 000 for næringsdrivende i kommunen. Tilsvarende stigning for perioden 1940-41 var kr 257 181,00 (3,41 %).¹⁵⁶ En annen indikator som viste at sysselsettingen hadde økte betydelig kan ses i en undersøkelse som ble gjennomført av ordføreren i Hamar etter pålegg fylkesføreren i Hedmark våren 1942. Kommunens kartlegging viser at det var en stor økning i sysselsetningen. Det var skapt 518 nye arbeidsplasser for menn i perioden 1. april 1940 til 1. desember 1941. For kvinnenens del var det i samme periode en nedgang med tre.¹⁵⁷ Mer om denne undersøkelsen i kapittel 5.2.

Skattyterne grupperte seg på ansatte i offentlige og privat virksomhet samt selvstendig næringsdrivende, til sammen 2823 enkeltpersoner, av disse var 181 utenbysboende. Kommunen hadde ingen kortsiktig gjeld på dette tidspunktet, samtidig som alle tap og forskudd var dekket. I tillegg hadde kommunen fond til et samlet beløp på noe over en million kroner. Dersom dette beløpet legges til foreslåtte bevilgninger til fond, kommer de samlede fondene opp i et beløp på kr 1 368 579.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Hamar bytings forhandlinger 1941, budsjett 1941/42, sak 46, s 91 – 416. HKA.

¹⁵⁵ Even Lange 1996: *Aschehougs Norges historie*. Samling om felles mål 1935 -1970. Bind 11 s 129.

¹⁵⁶ Hamar bytings forhandlinger 1941, sak 46, s 102. HKA.

¹⁵⁷ Sammendrag av yrkesgruppeoppgaver for Hamar by, utført av ordføreren våren 1942 HKAF.

¹⁵⁸ Hamar bytings forhandlinger 1941, sak 46, s 92, 103, 104, 105. HKA.

Vi skal her se nærmere på noen poster i budsjettfremlegget for 1941/42 for å vurdere om budsjettet bærer preg av nazistenes maktovertakelse og vedtak som ordføreren fattet i Hamar bytings møte 9. juni 1941, sak 46.

NS hadde i sitt program uttalt at arbeidsløsheten skulle ”bringes til opphør med alle tilgjengelige midler etter en landsomfattende arbeidsplan”. Dette kommer frem i kapitlet om arbeidslivet, punkt 12. I rådmannens budsjettforslag står det, at det er satt av betydelige ekstraordinære bevilgninger og avsetninger, som skulle komme arbeidslivet til gode. Her kan nevnes opp-pussing av skoler, arbeider med nytt vannverk kr 25 000, opplæringskurs for arbeidsledig ungdom kr 15 000,- og ekstraordinært vedlikehold av leiegårder kr. 5 250.¹⁵⁹.

Ordføreren vedtok dette forslaget og bestemte også at det i tillegg skulle settes av ekstraordinære midler til opp-pussing av klasserom med kr. 15 000,-.¹⁶⁰ Dette var kanskje ikke så store beløp i forhold til et totalt budsjett på kr 2 480 000, men det indikerer at ordføreren var opptatt av å følge opp programmet til NS i forhold til å bekjempe arbeidsløshetsproblemet.

Til kulturelle formål, som dreide seg om idrettsanlegg, direkte støtte til idrettslag, musikkforeninger og Hedmarkmuseet. Det ble bevilget til idrett og gymnastikk kr. 9 100, motsvarende kr. 12 100 på foregående års budsjett. Her ser en altså en endring i forhold til forrige års budsjett når det gjelder idretten. Det ble bevilget til sammen kr. 3 500 til musikkorps og Hedmarksmuseet, dette var tilsvarende foregående årsbudsjett.¹⁶¹

Når det gjaldt posten tilfeldige utgifter etter ordførerens bestemmelser vedtok ordfører å heve denne posten fra kr. 50 000 til 65 000. Denne posten skulle blant annet dekke bevilgninger til Nasjonal Samlings organisasjoner.

Hamars kommunale kinodrift viste solide regnskapsmessige overskudd: 1940/41, kr 55 047 og for 1941/42, kr 75 447. Resultatet for 1941/42 skyldes blant annet godt besøk av tyske soldater og at det ikke var avgifter verken til staten eller kommunen.¹⁶² I tillegg til denne næringsdriften hadde kommunen en rutebilstasjon som gikk med et beskjedent driftsoverskudd, (som for 1940/41 utgjorde kr 2 711,-.)¹⁶³

Rådmannens ordinære budsjettforslag ble vedtatt av ordføreren i bytingsmøte 9. juni, med noen få justering som nevnt ovenfor.

Budsjettet for 1941/42 ble gjort opp med et regnskapsoverskudd på kr 205 056.

¹⁵⁹ Hamar bytings forhandlinger 1941, sak 46 s 141, 148, 182, 195, 208. HKA.

¹⁶⁰ Samme, s 414. HKA.

¹⁶¹ Hamar bytings forhandlinger 1941, sak 46, s 179, 180, 391, 414. HKA.

¹⁶² Pedersen (1963), s 89.

¹⁶³ Hamar bytings forhandlinger 1941, sak 46, s 174. HKA.

4.7. Oppsummering

Nyordningen som ble iverksatt fra 1941, førte til at Hamar fikk NS-ordfører Grill Fasting som øverste politiske leder av kommunen. Han styrte kommunen etter førerprinsippet og fattet vedtak etter eget skjønn i kommuneforvaltningen, men han måtte legge vekt på Nasjonal Samlings program. Innen kommunen var han suveren i alle saker som gjaldt oppnevning av medlemmer til kommunens styrer, råd og nemnder og reorganisering av disse. Men vi ser også at ordføreren fra totalt 990 saker i perioden 1942 til 1944, vedtok 649 saker, dvs. 65,6 % i overensstemmelse med rådmannens forslag til vedtak.

Han tok ikke hensyn til dissenser fra formennene i bytingsmøtene. Han tok ikke hensyn til rådmannens innstilling til vedtak i samtlige bevilgninger til politiske formål. Vi ser at han allikevel måtte stå til ansvar overfor departement i følge førerprinsippet. En sak her var bevilgningen til frontkjemperfesten på et lite beløp, som kunne føre til skarpe stridigheter mellom ordfører og rådmann på grunn av politisk uenighet, og der ordføreren ikke fikk medhold i Innenriksdepartementet.

Ordførerens sosialengasjement for de ansatte i Hamar kommune og byens befolkning har jeg funnet flere dokumentasjoner på. Eksempler er at ansatte fikk innvilget fridager i forbindelse med "matauk" og fikk dekket utgifter til sykehusopphold og medisiner. Lån ble innvilget for innkjøp av brensel og poteter. Han opprettet også "suppekjøkken" for folk i Hamar.

Under "nyordningen" fortsatte Sigmund Pedersens som rådmann i Hamar kommune. Han var en sterk og modig rådmann som var en faglig dyktig representant for kommuneforvaltningen under krigen. Han hadde en sentral rolle ved utarbeidelse av kommunebudsjettene og hadde et forholdsvis stort gjennomslag i kommunale vedtakssaker og må betegnes som faglig dyktig. Han våget både å skrive og tale nazi-ordføreren i mot i forhold til politiske bevilgninger og ansettelse av kommunale tjenestemenn under okkupasjonen. Pedersen reiste til Sverige høsten 1944, sannsynligvis fordi han var truet av Gestapo.

NS- styret i Hamar kommune kunne nyte godt av at det lovlige valgte bystyret hadde satt opp skatteprosenten til 16 %, noe som bidro til det store overskuddet for budsjettåret 1941/42. De nye konjunktorene på arbeidsmarkedet som ble skapt av okkupasjonsmakten var et viktig bidrag til det gode økonomiske resultatet for kommunen. Det kan i meget liten grad ses noen spor av det nazistiske styrets program i budsjettet 1941/42, bortsett fra at det ble vist vilje til å få brakt arbeidsløsheten til opphør, som på dette tidspunktet allerede var løst i Norge.

Kontinuiteten i kommuneforvaltningen ble i stor grad opprettholdt gjennom rådmannens saksbehandling og ordførerens vedtak i følge vedtaksbøkene.

Det neste kapitlet vil omtale Nasjonal Samlings betydning i Hamar og Hedmark og den sivile motstandskampen.

KAPITEL 5: NASJONAL SAMLING I HAMAR OG HEDEMARK

I dette kapitlet vil jeg drøfte hvilken betydning Nasjonal Samling og Hirden hadde i Hamar og Hedmark fylke, deres rekrutteringsaktiviteter, mønstringer, ideologi, fiendebilde og slagkraft. En større kartleggingsundersøkelse vil bli presentert for å vise hvor viktig overvåking var for NS. Undersøkelsen viser maktfordelingen mellom fylkesføreren og ordføreren. I undersøkelsen finnes også tall for å beregne utviklingen i antall sysselsatte i Hamar fra mars 1940 til desember 1941.

5.1. Hvilken betydning hadde NS i Hamar og Hedmark og hvordan var rekrutteringsgrunnlaget?

Hamar NS-lag ble partiets første lokalorganisasjon og ble stiftet 28. mai 1933. Det var en gruppe personer fra det øvre lag av middelklassen som sto i spissen for stiftelsen av lokallaget med overrettssakfører Wilhelm Friman Koren Christie, fabrikkeier Einar Grill Fasting og overrettssakfører Albert Wiesener som de mest aktive.¹⁶⁴ På stiftelsesmøtet deltok også Axel Dæhli som ble oppnevnt som NS-varaordfører i januar 1943.¹⁶⁵

Det første styret av Hamar NS-lokallag besto av stifterne Christie som formann, som siden ble kommisarisk leder i Norsk Rikskringkasting fra september 1940 til desember 1941. Provisor Lorentz Jensen ble nestformann. Som styremedlemmer ble oppnevnt tannlege Harald Larssen, distriktssjef Harald Poppe, kjøpmann O. Sterud og konduktør Jens L. Ørbeck, sistnevnte ble oppnevnt som formann i Hamar byting den 31. januar 1941.

Ved kommunevalget i 1934 fikk NS i Hamar 201 stemmer, det vil si 6,6 % av stemmene, og dermed 2 av 36 representanter i bystyret.¹⁶⁶ NS i Hamar hadde en perifer betydning og mindre oppslutning enn i nabobyen Gjøvik, der var det 275 som stemte på NS, dvs 10,9 % som ga partiet 4 av 36 representanter i bystyret.¹⁶⁷

Selv om medlemstallet i Hamar sank i denne perioden hadde Hamar – fraksjonen stor innflytelse i Hedmark siden Christie var fylkesfører i Hedmark.¹⁶⁸

Medlemsoversikt fra Riksarkivet viser at Hamar lokallag i perioden august 1944 til april 1945 hadde fra 155 til 162 medlemmer.¹⁶⁹ Dette medlemstallet er høyere enn det Gjerdåker (1998) redegjør for, ved årsskiftet 1944/45. Da hadde Hamar lokallag registrert 146

¹⁶⁴ Hendriksen (1972), s 69.

¹⁶⁵ Lunde (1998), s 73.

¹⁶⁶ Lunde (1998), s 73.

¹⁶⁷ Dahl, Hagtvat, Hjeltnes (1990), s 133.

¹⁶⁸ Lunde (1998), s 73.

¹⁶⁹ Riksarkivet. PA 761 – NS Riksøkonomiavd.: Topografisk medlemsregister eske 7: Hedmark lag 5 - Hamar.

medlemmer.¹⁷⁰ Det var bare ca. 2,6 prosent av byens befolkning som var medlemmer av NS våren 1945. Sammenligner vi med Trondheim var tilsvarende prosentfordeling ca. tre prosent.¹⁷¹ I 1945 var 3,7 prosent av Tromsøs befolkningen med i NS.¹⁷²

I mars 1944 hadde Hamar lokallag 20 frontkjempere og 3 sykepleiere, som hadde deltatt i fronttjenesten. Til sammenligning viser oversikten over frontkjempere i Hedmark og Oppland at Elverum hadde 25 frontkjempere, mens Lillehammer hadde 21 frontkjempere.¹⁷³

Lunde (2001) skriver at var stor motvilje mot frontkjempere under krigen.¹⁷⁴ I NS var det en stor innsats for å verve frontsoldater til østfronten. Quisling selv oppfordret ofte til, at flere burde melde seg til frontinnsats.¹⁷⁵ En av frontsoldatene fra Hamar som falt ved østfronten i 1944, ble hyllet som en helt og ble betegnet som den beste av alle i bladet *Fylkingen*.¹⁷⁶

Frontkjempere var norske frivillige i tysk krigstjeneste på østfronten fra 1941 til 1945. De ble etter krigen hardt straffet som landssvikere.¹⁷⁷

Ved årsskiftet 1944/45 hadde Nasjonal Samling i Hedmark 2,44 % medlemmer. Det var bare Oppland som hadde høyere prosentvis andel NS- medlemmer i Norge på dette tidspunktet med 2,64 %.¹⁷⁸ Selv om Hamar lokallag ble stiftet så tidlig som i 1933, kan det se ut for at laget i perioden ikke maktet å oppnå større oppslutning enn det som var fylkesgjennomsnittet ved årsskiftet 1944/45.

Det var kamp om førerskapet i Hedmark fylkeslag av NS i 1930-årene mellom den mer borgelige kretsen på Hamar og NS i Elverum- distriktet som utgjorde en venstrefløy innenfor partiet. Ledelsen i Hamar gikk inn for at NS skulle føre en borgelig politikk og erobre stemmer fra Høyre og Bondepartiet.¹⁷⁹

NS-folk fra Østerdalen gikk inn for å få med seg skogsarbeidere, jordbruksarbeidere og småbrukere i området. De så på fylkeskretsen som konservative og mente at Hamarkretsens sosiale status var en hindring for å nå frem til disse velgerne.

Lokallaget i Elverum førte an i striden for å få fjernet Christie som fylkesfører. Han ble blant annet anklaget for at han ikke klarte å skaffe nok oppslutning om partiet. Striden i fylkespartiet endte med at Christie trakk seg frivillig fra vervet som fylkesfører og Oliver

¹⁷⁰ Gjerdåker (1998), s 87.

¹⁷¹ Kirkhusmo (1997), s 306.

¹⁷² Aas (2001), s 492.

¹⁷³ *Birkebeineren* nr. 3. mars 1944. Bladet opplyste at oversikten over frontkjempere ikke var fullstendig.

¹⁷⁴ Lunde (2001), s 119.

¹⁷⁵ Dahl (1992), s 507, 514 og 515.

¹⁷⁶ *Fylkingen*, nr. 3. 1944. Bladet ble utgitt av fylkesungdomsstaben i Hedmark og Opplands fylkesorganisasjon.

¹⁷⁷ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 67, 68, 124.

¹⁷⁸ Gjerdåker (1998), s 86, 87.

¹⁷⁹ Dahl, Hagtvvet, Hjeltnes (1990), s, 167.

Møystad ble utnevnt som ny fylkesfører den 1. januar 1936. Han var gårdbruker og skogeier av yrke og var en viktig tillitsmann for NS i regionen.¹⁸⁰ Etter Møystad overtok Hamartannlegen Ørnulf Lundesgaard som ny fylkesfører, partimedlem fra 1933. Han satt som fylkesfører frem til 1. februar 1942, da han overtok stillingen som kansellisjef ved Quislings kontor.¹⁸¹

Den 9. februar utnevnte Lundesgaard som sin etterfølger fylkesorganisasjonsleder Brynhildsvoll til fungerende fylkesfører.¹⁸² Etter han overtok Axel Aass som ny fylkesfører i Hedmark og Oppland, han var født i 1914, han var bare 26 år når okkupasjonen startet og ble sittende frem til krigens slutt. Aass var NS-medlem fra 1933, senere på 1930 tallet ser det ut til at han tok avstand fra NS og meldte seg ut. Han meldte seg på nytt inn i partiet i november 1940. Aass tilhørte den moderate fløyen i partiet, men gikk sterkt inn for å gjennomføre NS sin nyordning av Norge.¹⁸³ Han var en markert og stridig person i NS-miljøet og sørget for at mange personer som var motstandere av regimet ble arrestert.¹⁸⁴

Den 1. juli 1944 ble Oppland utskilt fra Hedmark fylkesorganisasjon som egen organisasjon med regjeringssekretær Thrana som ny fylkesfører.¹⁸⁵

Hamars ordfører Grill Fasting fremførte i Norsk Rikskringkasting 19. desember 1941 et foredrag med tittelen: ”Spredte trekk fra den første kamptid på Hedmark”. Grill Fastings foredrag gir et bilde av Nasjonal Samlings aktivitet i Hedmark og Hamar i 1930-årene, jeg tar derfor med et utdrag av dette foredraget. Grill Fasting forteller at det startet med et stort møte i Hamar der Quisling var til stede. Først etter valget i 1933 ble NS for alvor opptatt av organisasjonsarbeidet. Det viste seg tidlig at det beste grunnlag for rekruttering til partiet var skogsbygdene i fylket. Det var vanskelig å skaffe nok kandidater til partiet, og de forsøkte å etablere et samarbeid med Bondepartiet i fylket og med Frisinnede Folkeparti i byene. Men heldigvis mislyktes forsøket og ”bra var det” sa Grill Fasting, ”fordi disse partiene kunne en i liten grad å stole på”. Han hevdet videre at partiet hadde en ungdomsflokk som var villige til å arbeide mye for partiet. Hadde det ikke vært for disse, hadde de ikke maktet å ta på seg arbeidsoppgavene som ble pålagt av Quisling. Grill Fasting medgav at det ikke var lett å arrangere møter, det å være taler på møtene var heller ikke enkelt, de hadde lite materiale å

¹⁸⁰ Møystad ble sommeren 1940 utnevnt til fylkingsfører for Hirden i Hedmark, fra våren 1941 ble han fører for Hirdregimentet i Hedmark og Oppland og fra januar 1942 ble han utnevnt til øverste sjef for Hirden. Kilde: Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 282.

¹⁸¹ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 258.

¹⁸² *Instruksjoner og meddelelser for NS for Hedmark og Oppland*, 14. mars 1942.

¹⁸³ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 462.

¹⁸⁴ Lunde (2001), s 126.

¹⁸⁵ *Hedemarkingen*, 26. juni 1944.

støtte seg til, i tillegg var stoffet nytt. Han fortalte at det var lange reiser i fylket, og i lengre perioder måtte alt annet arbeide legges til side. Han hevder at arbeidet som ble nedlagt var av grunnleggende betydning for NS i fylket. Det var en fordel at NS deltok ved kommunevalget i 1934, men representasjonen til kommunestyrene kunne vært bedre. Grill Fasting slo fast at partiets folk ikke var modne nok, men at modningsprosessen skulle forsette.¹⁸⁶ Grill Fasting ble av *Hedemarkingen* omtalt som en ildsjel, det er mye som tyder på at dette var riktig, sett i lys av det arbeidet han nedla for partiet.¹⁸⁷

NS-regimet ønsket å skape oppmerksomhet, agitasjon, festivitas og høytidlighet rundt sine arrangement og ledere. Ved å presentere partiet og deres ledere på denne ressurskrevende måten, antar jeg at den sentrale ledelsen i NS vurderte arrangementene dit hen at disse også var viktige rekrutterings og verve- arenaer. Fylkesfører Aass skrev i en artikkel i *Birkebeineren* nr. 5 i 1944, at aktiv verving var mer enn å skrive inn medlemmer, hans oppskrift var følgende: ”Med verving forstår vi den systematiske, planmessige påvirking på utenforstående i den hensikt å gjøre dem til nasjonalsosialister. Når disse mennesker et halvt års tid er blitt planmessig bearbeidet og har fått det rette synet på NS, ville han gå hardt på og kreve medlemskap av dem”.¹⁸⁸

Som vi tidligere har sett brukte tyskerne i 1940-41 medlemstallet når de vurderte om NS var kapable til å ta over regjeringmakten i Norge. NS-propagandaen bidro til at arrangementene fikk oppmerksomhet gjennom annonser, plakater og redaksjonell omtale i media som var kontrollert av okkupasjonsmakten og NS. Dette kunne igjen føre til interesse og oppslutning om partiets aktiviteter, for derved å få folk til å melde seg inn i NS. På den andre siden kan det hevdes at de som deltok i arrangementene allerede hadde positive holdninger eller en tilknytning til partiet.

Jeg velger å ta med noen av de større arrangementene for å vise at Hamar lokallag av NS var et aktivt lag når det gjaldt å forsøke å skape oppmerksomhet og interesse for partiet.

Allerede i 1937 ble det arrangert NS Riksmøte på Hamar. Det ble gjentatt både i 1938 og 1939. Hensikten med Riksmøtene var å vise styrke, samhold og få frem bredden i partiet. I løpet av okkupasjonen ble det på Hamar arrangert flere store NS-stevner og møter. I august

¹⁸⁶ Riksarkivet. L-sak nr. 192. Hamar politikammer.

¹⁸⁷ *Hedemarkingen*, 23. oktober 1943.

¹⁸⁸ *Birkebeineren* nr. 5. – mai 1944. 3. årgang.

1941 ble Hålogaland - utstillingen arrangert på Hamar. Utstillingen var en vandreutstilling som omtalte Nord-Norge. NS brukte denne utstillingen til å vise partiets nasjonalfølelse.¹⁸⁹

I 1942 arrangerte NS et stort stevne og partiting for Oplandene på Hamar. I forbindelse med stevnet feiret NS- kretsen jonsokstevne på Domkirkeodden med Vidkun Quisling i spissen. (Det ble hvert år under krigen arrangert jonsoksamlinger på Domkirkeodden for Hedmark og Oppland). I forbindelse med stevnet ble det avholdt politisk møte med noen av de fremste NS-prominenser, som kulturminister og propagandasjef Guldbrand Lunde, sjef for kvinneorganisasjonen Olga Bjøner og Quisling selv som holdt tale. Ifølge Bækkelund, Pedersen og Haug (1997) ble talen mottatt med stor begeistring fra 3000 tilhørere.¹⁹⁰ Til jonsokstevnet ble det produsert en plakat i en opplag på 1000 stk som var laget av lokallagets eget propagandakontor. Til jonsokstevnet på Hamar 19. – 20. juni 1943, ble det også produsert en plakat i samme opplag som året før. Plakaten var også denne gangen utformet av lokale krefter.¹⁹¹ Også til jonsokstevne 24. – 25. juni 1944 ble det produsert en plakat med navnet ”varden lyser”.¹⁹²

Sommeren 1942 ble det på Hamar også avholdt Arbeids-Fylkingens, idrettsstevne, som samlet omkring 800 deltakere. Arbeidsfylkingen var en del av Arbeidstjenesten (AT). Arbeidstjenesten var under krigen en statlig plan av stort omfang, der alle rulleførte ungdommer i mangel av vanlig verneplikt ble utskrevet til 4- 8 ukers obligatorisk tjeneste. Av tiltak det ble arbeidet med var veibygging og kaianlegg.¹⁹³

Hedemarkingen omtalte den 27. september 1943 et møtearrangement i regi av Hamar lokallag av NS. Her innledet lagføreren i Hamar med følgende parole: ”Leve eller dø med Nasjonal Samling”. Han slo fast at alle medlemmer måtte være klar over hvorfor de var med i partiet.

Den 25. mars 1944 ble det proklamert at det skulle arrangeres stort NS-tillitsmannsmøte og kretsting for tillitsvalgte på Hamar. Til møtet var innkalt samtlige lagførere med staber, rode og gruppeførere. På møtet skulle fylkesfører Aass holde foredrag om den politiske situasjonen i Norge og utlandet og de enkelte fagledere redegjøre for sine arbeidsoppgaver i partiet.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Bjørn Bækkelund, Ragnar Pedersen, Jan Haug (red.) 1997 *Hamarboka II*, s. 156.

¹⁹⁰ Bækkelund, Pedersen, Haug (red.) (1997), s. 157.

¹⁹¹ Jensen, Dahl 1988: *Parti og plakat NS 1933-1945*, s 160, 217. Plakaten var et viktig virkemiddel i NS-propagandaen.

¹⁹² *Hedemarkingen*, 26. juni 1944.

¹⁹³ Bækkelund, Pedersen, Haug (1997), s 155 – 162.

¹⁹⁴ *Hedemarkingen*, 25. mars 1944.

Hedemarkingen omtalte arrangementet etter at det var avholdt og hevdet blant annet at det var et kretsting i samarbeidets og kameratskapets tegn.¹⁹⁵

I en artikkel i *Hedemarkingen* sto det at Hamar lag av NS hadde arrangert en vellykket frontkjemperfest med stor tilslutning i Festiviteten i Hamar.

Møtet besluttet å sende telegram til Quisling der frontkjemperne proklamerte følgende: ”Frontkjempere og medlemmer av NS i Hamar samlet til møte hilser vår Fører og lover fortsatt kompromissløs innsats for vår felles sak. Heil og Sæl, Hamar lag”.¹⁹⁶

Hedemarkingen omtalte også det siste Jonsokstevnet på Hamar 24. – 25. juni 1944. Avisen slår fast på første side, at stevnet var en stor suksess og en strålende kameratkveld på Domkirkeodden.¹⁹⁷

I en velkomsttale lagføreren i Hamar lag av NS holdt i forbindelse med Jonsokstevnet på Hamar i 1944, uttalte lagføreren blant annet. ”Vi er ikke er så mange som vi burde være, men tapre og bevisste kjemper vi sammen for orden, rettferd og fred”. Han var også inne på all motgangen partiet har møtt uten å klargjøre dette nærmere.¹⁹⁸

Det er tydelig at oppslutningen om partiet var synkende på denne tiden og at motgangen for lokallaget var betydelig ut fra utsagnet til lagføreren i Hamar, tatt i betraktning av at uttalelsen refereres i en nazi-kontrollert avis som *Hedemarkingen*. Åpenheten til avisen i denne sammenhengen kan være et utslag av at det tyske sensursystemet hadde mindre kontroll med lokalstoffet til avisen.

Hamar lokallag av NS avholdt også temamøter om kapitalisme, bolsjevisme, kretstillitsmannsmøte og juletreffest.¹⁹⁹

Ovenstående arrangementer viser at det ble arbeidet aktivt i NS `s lokallag i Hamar og i fylkeslaget i perioden 1941 til 1944. Arrangementene krevde god planleggig og stor bruk av partiets menneskelige og økonomiske ressurser.

I en artikkel i *Hedemarkingen* i desember 1943 er fylkesfører Axel Aass ute og oppfordrer til kamp mot tidligere medlemmer og medlemmer som tenker på å melde seg ut av partiet. I sterke ordlag slo han fast følgende. ”Hvert medlem som forlater Nasjonal Samling, er en stemme mot Norge, det er et steg bakover – vekk fra fridom og sjølstende”. Han hevdet også at utmelding er å betrakte som det mest foraktlige av alt og kaller det faneflukt. På slutten av

¹⁹⁵ *Hedemarkingen*, 1. april 1944.

¹⁹⁶ *Hedemarkingen*, 8. juni 1944.

¹⁹⁷ *Hedemarkingen*, 26. juni 1944.

¹⁹⁸ Samme, 24. juni 1944.

¹⁹⁹ *Hedemarkingen*, 22. mai 1944, *Hamar Stiftstidene*, 16. november, 23. desember 1942.

artikkelen fastslo Aass at partiet i den senere tid hadde vært nødt til å markere sin holdning ovenfor personer som hadde meldt seg ut.²⁰⁰

Aass kom ikke inn på hva denne markeringen innebar for de som hadde meldt seg ut av partiet. Men jeg antar at fylkesførerens retorikk var egnet til å spre frykt blant medlemmer som hadde planer om å melde seg ut av partiet og dermed valgte å forbli i partiet.

Fylkesførerens fordømmelse av de som hadde meldt seg ut, eller vurderte å melde seg ut ser ut til å ha vært virkningsfull. Aass følger opp saken i en lengre artikkel om medlemskap i NS i *Birkebeineren* nr. 1- 2 i 1944. Her slo han blant annet fast at en offentlig tjenestemann som melder seg ut av partiet skal miste sin stilling. I forbindelse med Jonsokstevnet på Hamar juni 1944, fulgte han dette opp i sin tale ved å ta et kraftig oppgjør med de som etter hans mening motarbeidet partiet. Aass truet med å bruke ”visse midler og metoder som man vil stusse over”. Blant annet hevdet han at kravet til kampfellene og befolkningen skulle skjerpes.²⁰¹ Som vi har sett hadde Hamar lokallag en stabil medlemsmasse i 1944/45. Dette kan kanskje skyldes Aass sin hensynsløse maktmissbruk i Hedmark.

5.2. NS-fylkesfører i Hedmark og ordføreren i Hamar

I denne delen rettes søkelyset mot hvordan maktforholdet var mellom NS-fylkesfører i Hedmark og ordføreren i Hamar. I tillegg redegjøres det for hvordan NS arbeidet for å kartlegge folks holdninger til partiet ved samtlige bedrifter i Hamar og hvordan de skaffet seg oversikt over utviklingen i antall sysselsatte fra 1. mars 1940 til 1. desember 1941.

Jeg har ut fra kommunens egne tall for sysselsettingen i perioden beregnet økningen eller nedgangen i antall sysselsatte fra 1. april 1940 til 1. desember 1941.

Fylkesføreren ledet partiets arbeid innenfor fylket og hadde full myndighet over partimedlemmer. Han ble utnevnt av Quisling og sto kun til ansvar overfor partiføreren. Han hadde også avgjørende innflytelse på den sivile administrasjonen og sto over fylkesmennene i rang ifølge ministerpresidentens plasseringsregler for stat og parti av 1942.

Den 8. desember 1941 sendte fylkesmannen i Hedmark ut et rundskriv til ordførerne i Hedmark, der han på anmodning fra fylkesfører²⁰² ba ordførerne om å utarbeide en nøyaktig oppstilling over alle som var i arbeid, dvs. arbeidere, funksjonærer og hjelpemannskap, det gjaldt også for familieselskap hvor flere familiemedlemmer arbeidet sammen. I det omfattende kartleggings-skjemaet skulle ordføreren redegjøre for navn på bedriften, adresse,

²⁰⁰ *Hedemarkingen*, 11. desember 1943.

²⁰¹ *Hedemarkingen*, 26. juni 1944.

²⁰² Ørnulf Lundesgaard var fylkesfører på dette tidspunktet.

telefon, og navn på bedriftsleder. Videre skulle ordføreren opplyse om hvor mange funksjonærer og arbeidere bedriften hadde og hvordan stillingene var fordelt mellom menn og kvinner som var ansatt før 1. april 1940. Tilsvarende registrering skulle også gjøres over ansatte som arbeidet i bedriften pr 1. desember 1941. NS-lagfører skulle besvare følgende spørsmål: om bedriftens leder var medlem av NS, sympatisør, nøytral eller motstander av NS, hvor mange NS-medlemmer bedriften eventuelt hadde, og hvordan fordelingen var på menn og kvinner.²⁰³

Først den 22. januar 1942 fulgte ordføreren i Hamar opp fylkesfører/fylkesmannens henstilling/ordre, ved å sende brev til samtlige bedrifter i Hamar. Her ba han om at det vedlagte oppgaveskjema ble utfylt i tre eksemplarer og tilbakesendt til ordførernes kontor snarest mulig og senest innen 28. februar.²⁰⁴

Den 30. mars sendte ordføreren brev til NS's lagfører i Hamar, fylkesmannen i Hedmark og Nasjonal Samlings kontor i Hamar om at det var utarbeidet en ferdig yrkesgruppefortegnelse over Hamars bedrifter.

Oversikten fra kommunen viser at samtlige krav fra fylkesfører/fylkesmannen til registrerings data var innfridd fra ordførerens side. Det var tydeligvis nedlagt mye arbeid og ressurser i kartleggingen. Kommunens kartlegging viste at det skapt 518 nye arbeidsplasser for menn i perioden 1. april 1940 til 1. desember 1941, fordelt på ulike bransjer. For kvinnenes del var det i samme periode en liten nedgang.²⁰⁵

Jeg har ikke funnet dokumentasjon for hvilke vurderinger som ble gjort av NS-lagfører i Hamar angående bedriftsledernes innstilling til NS. Spørsmålene var om vedkommende bedriftsleder og andre ansatte var medlem av NS eller var sympatisører, nøytrale eller motstandere av regimet. Jeg har grunn til å tro at disse informasjonene ble sendt direkte fra lagfører til fylkesfører i Hedmark, da han var oppdragsgiver for den omfattende undersøkelsen. Kartleggingen viser at overvåking var et viktig virkemiddel for nazi-regimets maktutøvelse i kommunen.

Som vi har sett hadde ordførerne den samlede makt i kommunen i teorien, men fylkesførereren kunne blande seg direkte inn i det kommunale arbeidet og i dette tilfellet

²⁰³ Brev fra fylkesmann/fylkesfører i Hedmark til ordførerne i fylket 8. desember 1941. HKAF.

²⁰⁴ Sammendrag av yrkesgrupper for Hamar by, jfr. rundskriv fra fylkesmannen 8. desember 1941. Skjemaet viste fagbransje- og antall bedrifter: 12 industri, 44 håndverk, 11 bekledning, 37 levnetsmidler, 3 grafiske, 3 lær/skorrep, 1 husflid, 15 frisører, 32 snekkere, 246 handel, 14 agenter, 7 bank og forsikring, 17 samferdsel/telegraf, 42 hotell/restaurant, 9 jurister/fengselsvesen, 34 folkehelse/leger, 13 tannleger/sykepleie/tanntekn./apotek, 26 aviser/journalister/film/teater, 12 diverse. HKAF.

²⁰⁵ Sammendrag av yrkesgruppeoppgaver for Hamar by, jfr rundskriv fra fylkesmannen 8. desember 1941. HKAF.

pålegge ordføreren å utføre en større kartleggingsundersøkelse i Hamar kommune. Med andre ord viser undersøkelsen at makten i partiet gikk fra toppen og ned i nazi hierarkiet.²⁰⁶

5.3. Ideologien

Her vil det bli redegjort for Nasjonal Samlings ideologi og fiendebilde. Hvordan tenkte de? Hva slags virkelighetsoppfatning - forestilling hadde de? Vi skal i et senere kapittel om Hirden se hvordan hirdsjefene og andre nazi-ledere uttaler seg om partiets ideologi og fiendebilde i intervjuer og partimønstringer. Hirden var kanskje den mest fremtredende ideologiske organisasjon som NS opprettet. Hvilken betydning Hirdens virksomhet og dens ideologiske verdi hadde for Hamar og Hedmark vil i beskjeden grad bli omtalt på grunn av begrenset kildemateriale.

Ideologi var sentralt for NS og omfattet deres tro på rasenes ulikhet, der partiet forsøkte å få folket til å slutte opp om "den nye tid" under ledelse av en fører som hadde en opphøyet posisjon. Rasebegrepet pekte på de nordiske folks overlegenhet og folkefellesskapet pekte ut et samarbeid mellom folkeslag som var et enhetlig nordisk folk, historisk og kulturelt sett. Fellesskapet skulle fungere som en beskyttelse mot jødene som ble sett på som den indre fiende og mot England, som ytre fiende.²⁰⁷ I Det solidariske samfunnet til NS skulle fellesinteressen stå over det enkelte menneske, altså at fellesnytte er egennytte. I NS-programmet var det formulert at alle skulle ha "rett og plikt" til arbeid, det at den enkeltes rettigheter ble satt i sammenheng med plikter, skiller nasjonalsosialismen fra liberalismen og kapitalismen.²⁰⁸

Når det gjelder Nasjonal Samlings ideologibegrep, slutter jeg meg til Ivo de Figueiredo's (2002) definisjon: "Vi kan altså si at ideologi representerer et sett av ideer/verdier som tjener som en legitimerende ramme for organisert, politisk handling - med handling menes også meninger og ytringer. Innenfor denne definisjonen er det klart at Nasjonal Samling hadde en egen ideologi – av den kritiske – utopiske varianten", i følge Figueiredo.²⁰⁹

²⁰⁶ Nøkleby (1985), s 96.

²⁰⁷ Nilssen, Risto (1995), s 39.

²⁰⁸ Sørensen (1991), s 113.

²⁰⁹ Ivo de Figueiredo (2002): Nasjonal Samling 1937-1940, i Hans Olaf Brevig og Ivo de Figueiredo: *Den norske fascismen. Nasjonal Samling 1933-1940* s 129. Figueiredo henviser til Bert Hagtvat og Rune Slagstads terminologi, der de hevder at den kritiske – utopiske varianten betyr opposisjon til de bestående maktforhold ("hvordan verden bør være").

I følge Dahl (2001) hadde NS- folk et selvbilde ”der de representerte en idé, en konsistent ideologi, og når Europa inntil 1942-43 syntes bøyd under tysk makt og vilje, så var det et uttrykk for denne idéns – nasjonalsosialismen seier”.²¹⁰

Hva var virkelighetsoppfatningen innenfor nasjonalsosialismen? Jeg tar med noen utsagn fra Hirdsjef Møystad for å illustrere hvordan de oppfattet virkeligheten: ”Vi må holde det nordiske blodet rent som ennå ikke er sølt bort med oppblanding”.²¹¹ Han fortsatte i samme intervjuet med utsagn som ”vi må gjøre nordmenn rasebevisste, vi må føre en ideologisk kamp mot jødedommen”. Møystad hevdet i en tale han holdt i Oslo 17. oktober 1943, blant annet følgende: ”Det var jøden som organiserte bolsjevismen i Russland og dermed utgjør de en fryktlig fare som truer Europa fra menneskehavet i øst”.²¹² Disse utsagnene viser hvordan de oppfattet virkeligheten. Fylkespropagandalederen i Hedmark er inne på samme tema da han skrev i *Birkebeieren*, nr. 10 og 11 i 1944 følgende: ” Vi skal bygge opp et nytt samfunn. Vi skal gjennomføre en sosialistisk nyordning av det norske samfunnet”. Han viste i denne sammenheng til Nasjonal Samlings program der en kunne ”hente kraft og tro og lys”.²¹³

Utsagn fra mine kilder viser at NS`s betraktet den germanske folkegruppen som mer høyverdig enn andre. Den nordiske rasen betraktet de som en del av denne gruppen. Da den var mindre belastet med folkevandring og var den dermed mindre oppblandet. Derfor ble det viktig å gjøre nordmenn rasebeviste og få dem med i kampen mot jødedommen og bolsjevismen.

I følge Figueiredo (2002) kan fiendebildet til NS oppsummeres i ”et enkelt bilde der marxismen, liberalismen og jødedommen fremsto som et trehodet uhyre, hvor de tre hodene var tilknyttet sammen kropp: materialismen”.²¹⁴

Fylkesfører Aass kom inn på følgende da han holdt åpningstale for Oppland fylkesting den 4. mai 1943. Her slo Aass fast ovenfor tilhørerne at NS-medlemmer var sosialister. ”Vår sosialisme er helt vesensforskjellig fra den jødiske marxisme. Sosialismen har før Karl Marx`s dager aldri vært uttrykk for annet enn en følelse. Marxismen er et system, men sosialismen er en ide, og ideen er tidløs”. Aass hevdet videre at: ”marxismen ble funnet opp av en rotløs jøde for 100 år siden, sosialismen derimot har levd i menneskers sinn gjennom alle tider, sosialisme er fellesfølelse”. I følge Aass er ”sosialisme vi-følelse, og alles ansvar for alle i motsetning til liberalismens og marxismens-jeg følelse og alles kamp mot alle. Sosialisme i

²¹⁰ Dahl (2001), s 282, 283.

²¹¹ Intervjue med Møystad i *Hamar Stiftstidende* 10. oktober 1942.

²¹² *Hedemarkingen* 18. oktober 1943.

²¹³ *Birkebeieren* nr. 10 og 11 for oktober/ november 1944. Årgang nr. 3.

²¹⁴ Figueiredo (2002), s 130.

praksis er kameratskap, solidaritet og offervillighet. Sosialisme er ikke bolsjevikspetakkel i bygdene, streik og lockout. Sosialisme er orden, rettferd, fred”.²¹⁵

Det er tydelig at Aass mener at det liberalistiske samfunnet var både usolidarisk og urettferdig, der det var fritt frem for alles kamp mot alle representert ved jødedommen og marxismen. Både Aass og fylkespropagandalederen i Hedmark bruker begrepet sosialisme. I følge Figueiredo (2002) var sosialismebegrepet knyttet til NSs nasjonalisme, begrepet var langt på vei synonymt med sameksistensen de enkelte mennesker skulle vise for å fremme fellesskapet og nasjonens interesser. Begrepet tok også hensyn til vern av eiendomsretten og privat initiativ. Dette aspektet var nasjonalistisk begrunnet, der privat eiendomsrett var ”dypt rotfestet i det norske folk”.²¹⁶

5.4. Motstanden mot Nasjonal samling i Hamar

Hamar hadde allerede våren 1940 en motstandsgruppe som hadde startet sin illegale virksomhet mot NS og okkupasjonsmakten.²¹⁷ Gruppen bestod av en vennekrets blant Hamars høyere borgerskap. Sentralt i dette var legene Helge Imerslund og Per Riise. Etter hvert kom flere med i arbeidet som bestod i sanitetsarbeid, trykking av illegale publikasjoner og kontakt til militærorganisasjonen (Milorg).²¹⁸ Første illegale handling ble utført av Riise, da han i mai 1940 klarte å ta tilbake et feltlasarett til Hamar, som tyskerne ville ha i krigsbytte etter kapitulasjonen i Romsdalen den 2. mai 1940.²¹⁹ Våren 1942 var kretsens kontakt med distriktet ennå dårlig, men under lærerstriden våren 1942 ble kontaktnettet styrket.²²⁰ Nettverket til kretsen bestod av folk fra forskjellige yrker, der skolefolk utgjorde grunnstammen i motstandsarbeidet. Bækkerud (1973) skrev at det ikke var tilløp til andre illegale motstandsgrupper enn vennekretsen i Hamar. Denne kretsen ble senere til den sivile motstandens (Sivorg.) ledelsen i Hamar.²²¹ De var aktive i motstandsarbeid, organiserte flyktningruter og hadde forbindelser til illegale sentra i posten, jernbanen, politiet, sykehus og fengselsvesenet.

²¹⁵ *Birkebeieren* nr. 6 og 7 for juni/juli 1943. Årgang nr. 2.

²¹⁶ Figueiredo (2002), s 140.

²¹⁷ Tom, Bækkerud, 1973: *Sivilorganisasjonen i Hedmark*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo, s 1, 12.

²¹⁸ Milorg, forkortelse for militærorganisasjonen, betegnelse på den militære motstanden. Kilde: Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 271.

²¹⁹ Bækkerud (1973), s 1, 2.

²²⁰ Bækkerud (1973), s 13.

²²¹ Sivorg, samlebetegnelse på hjemmefrontens sivile motstandsorganisasjoner. Kilde: Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 379.

Et eksempel på sivil motstand mot okkupasjonsmakten og NS var da idrettsorganisasjonene ble forsøkt nazifisert ved Forordning om norsk idretts organisasjon av 21. november 1940. Norsk idrett skulle nå samles i et nytt Norges idrettsforbund, der alle idrettslag skulle delta og ingen hadde rett til å oppløse seg selv for å slippe innlemmelse i det nye forbundet.²²² Det ble vinteridrettene som først fikk merke dette. På Hamar var det skøytegruppa i idrettslaget som først kom i direkte konflikt med NS-idretten. Høsten 1940 ble et påtenkt klubblop avlyst på grunn av konflikten med det nye styret i Norges idrettsforbund (NIF).²²³ Hamar idrettslag ved hovedstyret hadde ansvaret for Hamar stadion og administrerte søknader om utleie av anlegget. I februar 1941 anmodet NIF skøytegruppa i HIL om å arrangere et nasjonalt skøyteløp, noe styret i skøytegruppa gikk i mot. Samtidig avviste styret NIFs søknad om å arrangere norgesmesterskap i kunstløp for kvinner på Hamar stadion. HIL`s hovedstyre avslå å låne ut banen til NM i kunstløp for kvinner i samme periode. Begrunnelsen for avslaget lød slik: ”Da sesongen for året har vært kortere enn vanlig, finner hovedstyret det ønskelig å ha banen oppe 8. og 9. mars for idrettslagets medlemmer, og avslår derfor Norges idrettsforbunds andsøgende om leie av banen i disse dage”.²²⁴ Dette vedtaket førte til at flere av styremedlemmene ble arrestert. Flere av skøytegruppens medlemmer fikk en advarsel fra den seinere politiministeren Jonas Lie, der han gjorde dem personlig ansvarlige for en eventuell sabotasje mot skøyteløpet. Arrangementet ble avvirket med kun fire deltakere. Kort tid etter skøyteløpet trakk hovedstyrets formann seg fra ledervervet, styret i skøytegruppa avvirket også sine verv og idrettsstreiken i Hamar var et faktum.²²⁵ Nazistene klarte å erobre Hamar idrettslags navn, men medlemmene klarte de ikke å få med seg.²²⁶ Etter HIL`s vellykte aksjonen ble det av vennekretsen og ledere for idrettsfronten sendt ut informasjon om det som hadde skjedd til alle idrettslag og idrettsinteresserte.²²⁷ Det var gjennom hele okkupasjonstiden en effektiv idrettsstreik i Hamar.²²⁸

Handelsstanden på Hamar kom i konflikt med nazi-regimet. Det skjedde så sent som november 1942, da Norges Handelsforbund fremmet krav om at Hamar Handelsstands Forening skulle revidere vedtektene sine i samsvar med den nye tid. Først etter tre måneder svarte foreningen med å uttale at endringer skulle legges frem på første generalforsamling.

²²² Nøkleby (1985), s 103.

²²³ Gjerdåker (1998), s 73.

²²⁴ Lunde (1998), s 69.

²²⁵ Bækkerud (1973), s 11.

²²⁶ Lunde (1998), s 70.

²²⁷ Bækkerud (1973), s 11.

²²⁸ Gjerdåker (1998), s 74.

Dette ble gjort i møte 7. juni 1943 der generalforsamlingen vedtok at foreningen skulle nedlegges til krigens slutt.²²⁹ Fremstøtene fra NS førte til at de fleste kjøpmennene meldte seg ut av Handelsforeningen på styrets oppfordring. Parolen var at det skulle ytes passiv motstand. Høsten 1944 ville NS at kolonialbutikkene skulle sammenslåes, angivelig for å spare utgifter til brensel, plass og arbeid, noe som møtte kraftig motstand. For Hamar sin del førte dette til flere møter mellom ordfører Grill Fasting og representanter for Handelsstanden, der saken ble diskutert. Det var kjøpmennene som trakk det lengste strå til slutt.²³⁰

Styret i Hamar Håndverkerforening fikk også merke ”nyordningen”. Men i motsetning til Handelsstanden valgte styret i Håndverkerforeningen å bli sittende under hele okkupasjonen. De mente at dette var den beste måten for å ivareta foreningens eiendommer og verdier, der det gjaldt å finne balansen mellom motstand og samarbeid for at foreningen kunne forsette.²³¹ I 1944 ble det organisert en lokal aksjon for avverge et stort møte med Håndverkerforbundets kommissariske leder Kjell Gundersen i Hamar. Resultatet av kampanjen var at ingen håndverkere kom til arrangementet som derfor måtte avlyses.²³² Gjerdåker (1998) hevder at det for håndverksfagene i Hamar ble bygd en løs motstand.²³³ Selv om Håndverkerforeningen i Hamar fant det vanskelig å organisere en fast motstandsfront, lyktes de godt med boikotten av møtet til Håndverkerforbundet i Hamar 1944.

Norges Lærersamband og Nasjonal Ungdomstjeneste ble opprettet av Quisling den 5. februar 1942. Alle lærere var forpliktet til å melde seg inn i lærersambandet.²³⁴ Hensikten var at sambandet skulle være et mellomledd mellom lærerne og offentlige myndigheter, og en pådriver for nyordningen. Lærerne oppfattet særlig ungdomstjenesten som en trussel. De ville ikke bidra til å oppdra ungdommen til å bli nasjonalsosialister.²³⁵ Dette førte til lærerstriden våren 1942, som var lærernes kamp mot nyordningen. Men motstanden startet allerede etter Terbovens aksjon mot organisasjonene sommeren 1941. Den førte blant annet til at lærerne meldte seg ut av sine lærer-, lærerinne- og lektorlag.

For Hamar sin del førte NS-framstøtet mot fagforeningene den 18. juni 1941 til at Hamar Lærerlag i møte den 23. juni 1941, besluttet å melde seg ut av Norges Lærerlag. Det ble fra

²²⁹ Lunde (1998), s 106.

²³⁰ Gjerdåker (1998), s 76.

²³¹ Bækkerud (1973), s 27.

²³² Bækkerud, (1973), s 28.

²³³ Gjerdåker, (1998), s 76.

²³⁴ Om lag 1 200 av landets omkring 14 000 lærere, meldte seg inn i Lærersambandet. Kilde: Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 259.

²³⁵ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 256, 259, 260.

lederen av lærerlaget i Hamar lagt press på de som ikke meldte seg ut. Tre gjenstående medlemmer av lærerlaget ble innkalt til konferanse med lederen av laget. Dette førte til at en lærer meldte seg ut øyeblikkelig, mens to lærere fortsatt ble stående som medlemmer, deretter sendte lederen sin utmelding til Norges Lærerlag.²³⁶

Norsk Lektorlag hadde allerede før 18. juni 1941 forberedt overgangen til å arbeide illegalt. Lektorlaget på Hamar holdt ikke noe lokalt aksjonsmøte i forbindelse med den samordnende utmeldningen av lokallaget i Hamar. Lagets aksjon ble i verksatt ved å sende brev eller ved å ringe til medlemmene. Ingen av medlemmene meldte seg inn i Lærersambandet.²³⁷ Hamar lektorlag og lærerlaget hadde et godt samarbeid. Det kan derfor antas at lagene samarbeidet om utveksling av informasjoner vedrørende utmeldingsaksjonene og skriv fra deres respektive organisasjoner.²³⁸

I Hamar ble seks lektorer fra Katedralskolen og to lærere fra folkeskolen arrestert den 20. mars 1942.²³⁹ Lærerne fra Hamar ble sendt fra Hamar kretsfengsel til Jørstadmoen ved Lillehammer. Deretter ble tre av lærerne sendt til Grini, de andre til Kirkenes i april, sammen med ca. 500 andre lærere, der de blir satt til å utføre forskjellige arbeidsoppgaver for tyskerne, deriblant veiarbeid.²⁴⁰ Alle lærerne som deltok i tvangsarbeidet underskrev at de ville bli medlem av Lærersambandet og ble sendt hjem i 3 puljer høsten 1942.²⁴¹ I Hamar kom skolene i gang med undervisning først 12. oktober. De siste Hamar-lærerne kom ikke tilbake før 21. november 1942.²⁴² Motstanden mot Lærersambandet førte til at organisasjonen ikke fikk noen betydning i kampen for nyordningen.

Den norske kirkens kamp mot nazi-regimet startet 25. oktober 1940, da det ble etablert et samarbeidsorgan kalt "Kristent Samråd" mellom biskopene og lederne for de frivillige kristelige organisasjonene, organet hadde en sentral rolle i kirkekampen frem til april 1942.²⁴³ Hamar biskopen Henrik Greve Hille tilhørte de biskopene som stod i opposisjon til nazi-regimet. Kirkens kamp mot NS ble skjerpet da biskop Hille skulle forrette gudstjeneste i misjonshuset på Storhamar langfredag og møtte stengte dører. Påskedag 5. april ble det brudd mellom kirke og stat. For Hamar sin del ble bruddet kunngjort under høymessa, da hjelpeprest

²³⁶ Bækkerud, (1973), s 14.

²³⁷ Gjerdåker (1998), s 76, 77.

²³⁸ Bækkerud (1973), s 15.

²³⁹ Lunde (1998), s 178.

²⁴⁰ Lunde (1998), s 181, 182, 186, 187.

²⁴¹ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 260.

²⁴² Austdal, Hagehaugen, Iversby, Johansen, (1995): *Hamar og Hamardistriktet under okupasjonen. Et historisk og pedagogisk prosjekt ved Hamar lærerhøgskole*, s 116.

²⁴³ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 233.

Kristen Raustøl opplystet at prestene i bispedømmet hadde nedlagt sine embeter.²⁴⁴ Hille ble fjernet fra sitt embete og senere internert på Helgøya ved Mjøsa.²⁴⁵ Domprosten i Hamar, Sverre Jervell ble også avskjediget sammen med flere av prestene i bispedømmet. De ble erstattet av teologer som var NS-medlemmer. Bruddet bestod under hele okkupasjonen.

Innenriksdepartementet forsøkte høsten 1940 å opprette et sanitets og hygienelaug for helsearbeidere. Både legene, tannlegene, sykepleierne, sykegymnastene, apotekerne, farmasøytene og jordmødrene ble invitert til å være med i lauget. Samtlige takket nei.²⁴⁶ Legeforeningens sentralstyre ble avsatt i juni 1941 og erstattet med en kommissarisk leder. Nils Bøckman var overlege ved Hamar kommunale sykehus og illegal tillitsmann for legene i Hamar. I følge Bøckman begynte legestandens motstand under okkupasjonen allerede høsten 1940, samtidig som det ble forsøkt å opprette et helselaug.²⁴⁷ Han fortalte at det var mange utmeldinger fra legeforeningen etter at Nazi-regimet hadde innsatt en kommissarisk leder.²⁴⁸ Bøckmann sørget våren 1944 blant annet for å fordele paroler og meldinger til legene.²⁴⁹

Tannlegene i Hamar tilhørte antakelig den faggruppen som ikke fikk bygd noen fast motstand i de første krigsårene. Først i 1943 ble det oppnevnt en hovedkontakt for tannlegene i Hamar. Samme høst falt tannlegefronten fra hverandre, da 12 tillitsmenn og 20 tannleger ble tatt og sendt som krigsfanger til Tyskland.²⁵⁰ Dette førte til at motstanden ble omorganisert både sentralt og lokalt i Hamar. Parolen om å ikke betale lisensavgiften ble etter dette slått tydelig fast. Forbindelsen mellom hovedkontakten og tannlegetillitsmannen på Hamar ser ut til å ha vært svak, tillitsmannen tilhørte da heller ikke vennekretsen.²⁵¹ Kontakten til den sentrale ledelsen var sterkere, imidlertid ble denne kontakten brutt i desember 1944, da stoppet tannlegenes innbetalinger til den lokale ”jøssingkassa” i Hamar. Motivet var at pengestøtte fra tannleger heretter skulle stilles til rådighet for egne fagfellers familier.²⁵²

Ovenstående viser hvordan organisasjonenes aksjoner diskrediterte okkupasjonsmakten og NS. Dette førte mange yrkesgrupper og tillitsvalgte i Hamar over fra holdningsmotstand til aktive handlinger mot nazi-regimet under okkupasjonen. Dette var også en grunn til at det ble vanskelig å rekruttere medlemmer og sympatisører til NS.

²⁴⁴ Gjerdåker (1998) s, 79, 80.

²⁴⁵ Bækkelund, Pedersen, Haug, (1997): *Hamarboka II*. Hedmarksmuseet og Domkirkeodden. S 155.

²⁴⁶ Nøkleby (1985), s 102.

²⁴⁷ Bækkerud (1973), s 7.

²⁴⁸ Lunde (1998), s 107.

²⁴⁹ Bækkerud (1973), s 76.

²⁵⁰ Bækkerud (1973), s 24, 25.

²⁵¹ Gjerdåker (1998), s 76.

²⁵² Gjerdåker (1998), s 76.

Motstanden mot nazi-regimet fikk også andre uttrykksformer på Hamar. I mai 1941 skulle det være et stort NS-stevne i byen. Natten før arrangementet var motstandfolk ute i Skolegata og malte på asfalten Haakon VII's monogram, V-tegnet og det norske flagget. Dette var symboler som regimet måtte oppfatte som provoserende.²⁵³ I august var det et stort NS-møte på Hamar, der det blant annet skulle holdes tale på torget av en av statsrådene. Med det samme ministeren startet talen, snudde tilskuerne ryggen til han og forlot torget.²⁵⁴ Den 22. august 1942 var det en ny demonstrasjon. I anledning av Kongens fødselsdag hadde folk pyntet seg med blomst i knappehullet, noe som førte til at mange av de som bar blomst fikk bot på kr. 50, andre ble arrestert.²⁵⁵ Ovenstående viser hvordan deler av befolkningen i Hamar klarte å mobilisere en kollektiv protest mot okkupasjonsmakten og NS.

5.5. Hirden i Hamar og Hedmark

Hirden var offisielt definert som NS's "politiske soldater", uniformert, men ubevæpnet.²⁵⁶ Under okkupasjonen ble det arrangert flere store mønstringer av Hirden i Hamar. Jeg vil her omtale noen av arrangementene og uttalelser fra Hirdens ledere for å vise aktiviteten, propagandaen og ideologien til Hirden. På grunn av et begrenset kildemateriale er det vanskelig å vurdere betydningen av Hirdens virksomhet i Hamar og Hedmark. Hirden var organisert militært og skulle opprinnelig være Nasjonal Samlings vakt og ordensavdeling. Hirden ble av partiet vurdert aller høyest og fikk flest ressurser. Hirden besto av Rikshirden, som var delt i fylking, regiment, sveit (krets), tropp og lag, samt Kvinnehird, Guttehird og Småhird. I 1942 ble det også opprettet Hirdens Flykorps og Hirdmarinen. Øverste hirdsjef var Quisling.²⁵⁷ Hirdidretten ble tillagt stor vekt i organisasjonen. Stabsjef Thorvald Thronsen redegjorde for dette til avisen *Hedmark* i mai 1943. Her uttalte han blant annet at hirdidretten var en verneidrett, der målsetningen var å gjøre hirdmennene skikket til sin oppgave, der trening og konkurranse skulle styrke deltakernes fysiske evne og dermed Hirdens slagkraft.²⁵⁸ I Hirdens konkurranser var det først og fremst lagfølelsen blant deltakerne som skulle stimuleres.²⁵⁹

²⁵³ Haug (red.), Bækkelund, Pedersen (1997) s 162.

²⁵⁴ Lunde (1998), s 160, 161.

²⁵⁵ Lillevold (red.), 1949), s 411.

²⁵⁶ Dahl, Hjeltne, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 172.

²⁵⁷ Dahl, Hjeltne, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 171.

²⁵⁸ *Hedmark*, 31. mai 1943.

²⁵⁹ Nilssen, Risto (1995), s 49.

Våren 1941 var Hirdregiment nr. 2, Eidsivating, Nasjonal Samlings største og mest veldrevne Hirdregiment ledet av Oliver Møystad.²⁶⁰ I *Birkebeineren* heter det i et avsnitt om Hirden, at arbeidet ikke fungerer tilfredsstillende i størsteparten av fylkesområdet og at dette er skadelig for NS totalt sett.²⁶¹ Det hevdes også at lagførere og kretsførere ikke fikk den støtte de trengte i sitt arbeide. Hvorfor regimentet kunne gå fra å være det mest veldrevne, til å fungere mindre godt i løpet av ca 1 år, opplyses det ingen ting om i NS-organet. En forklaring på nedgangen er antakelig også den forannevnte motstandskampen som ble ført av yrkesforbund, foreninger og den sivile motstand på Hamar mot NS og okkupasjonsmakten.

Hirdregiment nr. 2 bestemte sommeren 1943 at hver sveit skulle utarbeide egne planer i løpet av juni, planene skulle dekke perioden juli til oktober. Forutsetningen for planarbeidet var at sveitenes førere skulle møtes for å planlegge tiltakene i fellesskap. Regimentsføreren slo fast at sveitenes førere måtte forstå at det var alvorlige tider og at de derfor skulle sørge for ha sine mannskaper under kontroll og klar til innsats for NS Fører.²⁶²

I mai 1941 ble det holdt et Hirdstevne på Østre torg i Hamar med taler av ledende NS-folk. I følge avisreferatene var det omlag 1000 tilskuere til stede på torget og i tillegg hang folk ut av alle vinduer rundt torget for å høre på budskapet fra nazi-lederne. Men bildene fra arrangementet tyder på at det var svært få tilskuere til stede på Østre torg denne dagen.²⁶³ Her forsøkte tydeligvis avisene å skape en forestilling om at interessen for stevnet var stor blant publikum.

Hedemarkingen hadde i januar 1944 en beskjeden omtale om at Kvinnehirdens propagandaleder og organisasjonsleder hadde besøkt Hamar, blant flere byer i Hedmark og Oppland. Avisen opplyser at interessen for Kvinnehirdens arbeid var stor, tiltross for mange vansker.²⁶⁴ Hva disse bestod i, skrev avisen ikke noe om i 1944.

I forbindelse med Jonsokstevnet på Hamar i juni ble det holdt en appell på Østre Torg, der sveitfører Sjøberg overleverte sine avdelinger til hirdstabsleder Orvar Sæther. I talen slår Sæther blant annet fast, at det er krisetider i landet og at det nå er viktig å slå ring om Norge.²⁶⁵

²⁶⁰ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 282.

²⁶¹ *Birkebeineren*, nr. 3. 1 årgang. Mai 1942. Regimentsordre nr. 7 var underskrevet av Møystad den 21. mai 1942. Bladet var meldingsblad for Hedmark og Oppland fylkeslag av NS. F.O.4.

²⁶² *Birkebeineren* nr. 6/7 juni/juli 1943. Artikkel om Hirden.

²⁶³ Bækkelund, Pedersen, Haug (1997), s 155.

²⁶⁴ *Hedemarkingen*, 5. januar 1944.

²⁶⁵ *Hedemarkingen*, 26. juni 1944.

Sveitfører for Hedmark Hirdfylking²⁶⁶ hevdet i *Birkebeineren*, nr. 8 og 9, at situasjonen blir stadig mer alvorlig og at alle kampfeller nå må gjøre sin innsats. Blant annet hevdet han: ”Personer som har gått inn i NS fordi de tror på vår Fører og vår idé, så burde alle beordringer foregå knirkefritt”. Han slo fast at dersom ikke mange nok melder seg frivillig til Hirdens Bedriftsvern (H.B.V.) og Alarmenhetene (A.E.) vil antallet bli fylt opp ved innkommandering.²⁶⁷

Sveitføreren svingte her ”pisken” over hirdmennene da han slo fast at dersom hirdmenn ikke melder seg frivillig, vil noen bli kommandert til å gjøre tjeneste i H.B.V. eller A.E. Dette har antakelig sammenheng med at det begynte å bli vanskelig å få med et tilstrekkelig antall hirdmenn til denne tjenesten på slutten av 1944. Fylkesfører Aass er enda sterkere i sine maktmidler, han sørget for at hirdfolk som ikke møtte til våpenkurs ble hentet med makt, og 1945 sørget han for at to personer ble arrestert fordi de ikke møtte til våpenkurs.²⁶⁸ Våren 1945 er det tydelig at oppslutningen om Hirden og NS er sviktende når man var villig til å bruke slike maktmidler.

Hvordan artet partiets ideologi og fiendebilde seg når Hirdens sjefer holdt taler og ga intervjuer til media? Her følger noen utdrag av taler og intervjuer for å vise hvordan de oppfattet virkeligheten.

Hirdsjef Oliver Møystad ble den 10. oktober 1942 intervjuet av *Hamar Stiftstidende*.²⁶⁹ Her uttalte han at Hirdens oppgave var å gjøre nordmenn rasebevisste.²⁷⁰ Den skulle hjelpe det norske folk til å leve og tenke norsk, og på dette grunnlaget føre en ideologisk kamp mot jødedommen og frimureri, mot internasjonalisme og for nasjonalisme, mot humbug, korrupsjon og svineri i offentlig styre og stell. Møystad proklamerte at Hirden skulle kjempe med ”hensynsløs fanatisme for et renslig samfunnsliv”. Avslutningsvis slo Møystad fast at det som først og fremst var Hirdens oppgave, ”var forpliktelsen til å holde det nordiske blodet rent som ennå ikke er sølt bort med oppblanding”.

²⁶⁶ Hirdregiment nr 2. Eidsivating ble april 1944 oppløst i følge Føreren. Etter omorganisering fikk regimentet nytt navn. Fra oktober 1944 ble navnet endret til Hedmark Hirdfylking nr. 1/2. Hedmark ble delt i 4 sveiter: S 1 Sør-Østerdal, S 2 Nord-Østerdal, S 3 Trysil, S 4 Hedmark. Kilde: *Birkebeineren* nr. 10/11, oktober/november 1944.

²⁶⁷ *Birkebeineren*, nr. 8/9, august/september 1944.

²⁶⁸ Lunde (2001), s 126.

²⁶⁹ Oliver Møystad var fra Elverum. Møystad fortalte til *Hamar Stiftstidende* 10. oktober 1942 at han hadde gjennomført middelskole, gymnasiet, krigskolen og tatt ingeniørutdanning i Dresden. Hirdsjefen hadde bare Quisling over seg i nazihierarkiet.

²⁷⁰ Resten av avsnittet er hentet fra intervjuet med Møystad 10. oktober 1942.

I forbindelse med Jonsok stevnet på Hamar i juni 1943 var det også et stort hirdførermøte. Her fulgte Møystad opp tidligere utsagn om at Hirdens hovedoppgaver var å vise hva det betydde å være nordmann og gjennom ideologisk påvirkning vise hva det betydde å være norsk. Han hevdet at det var stort å være av norsk ett og stort å ”tilhøre det reneste germanske folk i Europa, et folk som er helt uunnværlig i den europeiske gjenoppbyggingen. Jo mer norske vi er, jo mer germanske er vi”.²⁷¹

På et hirdidrettsstevne i Oslo i oktober 1943 hevdet Møystad blant annet at Hirdens første og største oppgave er løst, fordi den ved sin blotte eksistens danner en trussel mot Hirdens motstandere. Han kom som i tidligere taler inn på at raseblanding kunne bety en forringelse av menneskets kvalitet og hevdet at nasjonalsosialismens utskillelse av jøder og tatere var tiltak for å hindre raseblanding og bevare den nordiske rase. Han kom også inn på hvor viktig det var å motstå det han kalte ”forjødning og bolsjevisering”. Avslutningsvis slo han fast at hirdmenn skulle slutte ring om Føreren og holde Hirdens faner høyt.²⁷² Møystad fikk permisjon fra stillingen den 30. mars 1944.²⁷³

Statspolitistjef Karl A. Marthinsen ble senere hirdens nye sjef og satt i denne stillingen frem til han ble likvidert av motstandsbevegelsen i februar 1945.²⁷⁴ Hirdsjef Marthinsen holdt en tale på Hamar i forbindelse med hirdkurs som ble avholdt på Hamar 20. august 1944. Her fulgte han opp tidligere hirdsjef Møystads uttalelser om fiendebilder og ideologi. Marthinsen hevdet at NS og spesielt hirdmennene helt siden 1940 og til dato hadde løftet Norge opp fra ”den fornedrelse som marxistene og kapitalistene hadde brakt landet i den 9. april 1940, og vi er på langt nær ferdige med dette arbeidet”.²⁷⁵

Hirdsjefens utsagn viser at deres framstilling av virkeligheten var i samsvar med partiets ideologi og fiendebilde.

Nasjonal Samling og Hirden ved deres mønstringer, taler og marsjer i byens gater og torg, var antakelig godt synlige i Hamars bybilde. Men om dette hadde noen betydning for oppslutning om partiet er tvilsomt, dersom vi måler oppslutning i form av antall medlemmer. Som vi har sett var medlemstallet i Hamar lokallag stabilt i 1944/45.

²⁷¹ Hedmark, 21. juni 1943.

²⁷² Hedemarkingen, 18. oktober 1943.

²⁷³ Hedemarkingen, 1. april 1944.

²⁷⁴ Dahl, Hjeltnes, Nølkeby, Ringdal, Sørensen (1995), s 264, 265, 282.

²⁷⁵ Hedemarkingen, 21. august 1944.

5.6. Oppsummering

Hamar lokallag var det første lokallaget i NS og ble stiftet den 28. mai 1933, Hedmark fylkeslag ble stiftet samtidig. NS i Hamar fikk 6 % av antall stemmer ved kommunevalget 1934, de klarte aldri å øke oppslutningen frem mot krigen.

Til tross for at partiet var det eneste statsbærende parti og til tross for store NS-mønstringer i Hamar gjennom hele okkupasjonen og besøk i byen av de fremste førerne i NS, ble det ikke økt tilfang i form av nye medlemmer.

En forklaring på at det ikke ble nedgang i antall NS-medlemmer i Hamar lokallag kan være fylkesfører Aass's trusler om represalier mot folk som tenkte å melde seg ut, eller allerede var utmeldt av partiet. Aass hadde ingen betenkeligheter med å bruke sin makt mot personer som meldte seg ut av partiet, ved å oppfordre Statspolitiet til å arrestere dem.

Ordfører skulle i teorien ha all makt i kommunene, men han måtte finne seg i at både Innenriksdepartementet og fylkesføreren grep direkte inn i det kommunale arbeidet. For eksempel ved å pålegge ordføreren å utføre en større kartleggingsundersøkelse av alle bedriftene i Hamar. Undersøkelsen viser at overvåking var et viktig virkemiddel for nazi-regimets maktutøvelse og at fylkesføreren hadde full myndighet nedover i partihierarkiet.

NS var preget av en sterk ideologisk orientering. I deres solidariske samfunn skulle fellesinteressen stå over det enkelte menneske. Partiet var nasjonalistisk, der en eneveldig leder skulle styre land og parti. Hovedfiender var marxismen, liberalismen og jødedommen. De mente at det liberalistiske samfunnet var både usolidarisk og urettferdig, der det var fritt frem for alles kamp mot alle representert ved jødedommen og marxismen. NS-lederene's retoriske utspill om partiets ideologi i det offentlige rom viser at den samsvarte med deres virkelighetsoppfatning.

Hirden var NS's "politiske soldater". Hvilken betydning Hirdens mønstringer og dens ideologi hadde for Hamar og Hedmark er vanskelig å måle, men ut fra tilstrømning av folk til Hirden og partiet hadde de ikke noen særlig suksess. Men Hirden var godt synlige i bybildet ved deres jevnlige mønstringer i byen.

Det var en betydelig motstandskamp mot okkupasjonsmakten og Nasjonal Samling på Hamar under krigen. Det ble både bygget en løs og fast motstandsfront mot nyordningen. Det var motstandsaksjoner fra foreninger, organisasjoner og sivil motstand, deres aksjoner diskrediterte okkupasjonsmakten og NS. Også deler av befolkningen i Hamar klarte å

mobilisere en kollektiv protest mot okkupasjonsmakten og NS ved ulike former for demonstrasjon på større NS-mønstringer i byen.

Det neste kapitlet vil ta opp hvordan nazistenes systemskifte fungerte i praksis.

KAPITEL 6: SYSTEMSKIFTET I PRAKSIS

I dette kapitel vil jeg om drøfte om det kan ses forandringer innenfor kommunens forvaltning, økonomistyring og bevilgingspolitikk under krigen. Førte forsøkene på nazifisering til brudd eller kontinuitet innenfor styring og administrasjon av kommunen? Hva førte de mange forordninger og inngrep til og kunne det ses tendens til økt byråkrati? Hvilken rolle inntok bytinget og ordføreren i sin siste styringsperiode? Først la oss se på ordførerens bevilgninger.

6.1. NS-ordførers bevilgninger til politiske formål

Det var viktig for Nasjonal Samling at kommunene bevilget midler til partiets ulike aktiviteter, for å vise partiets slagkraft både ovenfor okkupasjonsmakten og allmennheten. Partiet benyttet også kommunale bidrag i sin propaganda, for å vise innbyggerne at samfunnet ga sin støtte til NS.²⁷⁶

Fra 1. september 1941 til 17. mars 1945 bevilget ordfører Grill Fasting kr. 16.667, 42 over kommunebudsjettet til rene politiske NS-formål. Vi har tidligere sett at rådmannen gikk i mot samtlige politiske bevilgninger til NS, noe som ikke førte frem da ordføreren var suveren i bevilgningssaker til politiske formål. En formann fremførte i løpet av krigen, i følge protokoll, en dissens i forbindelse med bevilgning til politiske formål. Saken dreide seg om fritak av skatt for innbyggere i Hamar, som gjorde tjeneste i Den Norske Legion og Waffen SS.²⁷⁷ Protesten fra formannen fikk ingen betydning for ordførerens vedtak. Ytterligere dokumentasjon som kan fortelle om bevilgningene var omstridte og eventuelt skapte diskusjon blant formennene, er ikke dokumentert i kildene.

Bidrag til nedenstående NS-organisasjoner var etter krigen særlig belastende for ordførere som hadde gitt bevilgningene, noe jeg kommer tilbake til under landssvikoppgjøret mot Grill Fasting.²⁷⁸ Den Norske Legion, senere Frontkjemperkontoret, fikk det største bidraget i løpet av perioden med kr. 8000,-. Den Norske Legionen var en avdeling som utførte frivillig fronttjeneste på tyskernes side.

²⁷⁶ Nilssen, Risto (1995), s 91.

²⁷⁷ Hamar bytings forhandlinger 6. mars 1942, sak 7. Dissensen er tidligere omtalt på side 41, formannen uttalte følgende: "Såfremt dette vedtaket er lovstridig vil jeg nedlegge min protest". HKA.

²⁷⁸ Næss, Hovland, Grønnlie, Baldersheim, Danielsen, (1987): *Folkestyre i by og bygd*. Norske kommuner gjennom 150 år. Universitetsforlaget AS 1987. S. 194.

Tabell 2.

Oversikt over de enkelte bidrag som Grill Fasting vedtok fra september 1941 til mars 1945. For sammenligning er det satt opp beregning av kroneverdien pr. 1. juli 2007.	Bevilgning fra ordføreren	Kroneverdi pr. 1. juli 2007*
1. september 1941 til Den Norske Legion	Kr. 2 000,00	Kr. 37 428,57
16. juli 1942 til NS Studentfylking felles (N.S.U.F)	Kr. 250,00	Kr. 4 465,91
17. juni 1943 til Frontkjemperkontoret	Kr. 3 000,00	Kr. 5 2791,04
22. september til 1943 til Frontkjemperfest	Kr. 201,00	Kr. 3 537,00
23. mars 1944 til NS Kvinneorganisasjon, hjelpestue (N.S.K.)	Kr. 3 000,00	Kr. 52 391,04
17. juni 1944 til N.S.K., husmorhjelp	Kr. 500,00	Kr. 8 669,12
1. november 1944 til Frontkjemperkontoret	Kr. 3 000,00	Kr. 52 014,71
7. mars 1945 til NS Hjelpeorganisasjon, hjelpestue (N.S.H.) ²⁷⁹	Kr. 2 900,00	Kr. 50 280,88
17. mars 1945. Kjøring av flyttegods for rådmannen Sundlo	Kr. 367,83	Kr. 6 377,52
Diverse avisabonnement:		
"Fritt Folk", "Deutsche Zeitung", "Nasjonalungdommen", "Ragnarok"	Kr. 1 307,39	Kr. 22 339,32
Til sammen	Kr. 16.667,42 ²⁸⁰	Kr. 284 795,48

*) Kilde: Statistisk Sentralbyrå. www.ssb.no

Forklaring til Statistisk Sentralbyrås kalkulator: Beregningen viser utviklingen i kroneverdien når en tar utgangspunkt i konsumprisindeksen. Beregningen viser ikke hva enkelte varer bør eller skal koste når prisen reguleres med konsumprisindeksen.

For nærmere forklaring til kroneverdien vises det til side 47.

I forbindelse med bevilgningen 1. september 1941 undertegnet ordføreren et opprop i avisene, der han oppfordret til kamp mot Russland.²⁸¹

Grill Fasting bestemte at innbyggerne i Hamar som hadde gjort tjeneste i Den Norske Legion og Waffen SS skulle få skattelettelse i den perioden de var i tjeneste, det samlede beløp var kr 710,-. Varaordfører Troller gjorde tilsvarende vedtak til et samlet beløp på kr 1.360. Ordføreren ble ved rettsoppgjøret etter krigen frifunnet på dette punktet, mot varaordføreren ble det ikke reist tiltale på dette punktet. Til sammenlikning ble også ordføreren i Trondheim frifunnet for å ha gitt skattelettelse til frontkjemperne.²⁸² (Oppnevnt i embetet fra desember 1943).

Grill Fasting vedtok at 12 eksemplarer av Quislings bok *Russland og Vi*, skulle kjøpes til en samlet sum på kr. 139,15. Boka skulle deles ut blant kommunale tjenestemenn. Først vedtok han å avslå tilbudet fra Blix forlag, men etter at fylkesmannen hadde anbefalt innkjøp

²⁷⁹ NSH, var en organisasjon som ga økonomisk støtte til vanskeligstilte partimedlemmer og deres familier.

²⁸⁰ Riksarkivet. L-sak 192. Hamar politikammer

²⁸¹ Hamar bytings forhandlinger 1941, sak 52. HKA.

²⁸² Nilssen, Risto (1995), s 147.

av boka, ble det ja til kjøp i juli 1942.²⁸³ Til sammenligning vedtok ordføreren i Trondheim å kjøpe inn samme bok i et større opplag til en totalsum på kr. 1. 160,-.²⁸⁴

Grill Fasting ble ikke tiltalt for dette ved landssvikoppgjøret. Bokinnkjøpet tydet på detaljstyring og byråkratisering fra NS-regimets side i en forholdsvis beskjeden sak.

Grill Fastings samlede bevilging til politiske formål var på kr. 16 667, 42. Det utgjorde bare 0,11 prosent av kommunenes bruttobudsjett på kr. 15 423 000,00 for perioden 1941 til 1945. Utgiftene ble i hovedsak belastet budsjettpost for sosiale og kulturelle formål. Ordførerens bevilging var svært liten, sett i et perspektiv på 5 år og hadde antakelig liten betydning for kommunens økonomiforvaltning sett under ett. Men ordførerens bevilging var en indirekte støtte til de tyske okkupantene.

Danielsen, Grønlie og Hovland (1987) hevder: ”I en vurdering av de norske kommuners økonomiforvaltning under krigen er imidlertid disse postene uten enhver betydning”.²⁸⁵

Kommunens økonomiske evne satte antakelig også begrensning for å bevilge større bidrag til NS, jeg antar derfor at Grill Fasting utviste tilbakeholdenhet ved å ikke bevilge et større beløp enn ovenstående.

6.2. NS-ordføres bevilginger til idretten

Norges Idrettsforbund (NIF) sendte brev til ordføreren i juni 1941 med en sterk henstilling om å støtte idrettsarbeidet i kommunen ved årlige bevilginger til idretten.²⁸⁶ Ordføreren var positiv til henstillingen fra NIF og bevilget til sammen kr 49 397,74, for perioden 1941 til 1945. Jeg antar at han også la til grunn for disse bevilgingene programmet til NS, der det under punkt *III Individet, slekten og folkehelsen*, nr. 21, blant annet står: ”å opphjelpe sunn folkeidrett”.²⁸⁷

I Hamar var det Aksel Dæhli som var idrettsleder. Vi har tidligere sett at han var Norges skøyteleder fra august 1941 og varaordfører fra 1943. Han hadde et omfattende engasjement i idretten gjennom ca. 30 år og var tidligere lovlig valgt formann i skøytegruppa og formann for hovedstyret i Hamar Idrettslag (HIL).²⁸⁸

Bevilginger til idretten på Hamar ble vedtatt av ordføreren. Han sørget for at penger ble utbetalt direkte til Idrettslederen, som skulle utbetale pengene til idrettslagene enten som direkte støtte, eller til lønninger og dertil vedlikehold og drift av idrettsanleggene i Hamar.

²⁸³ Ordførerens vedtaksprotokoll 1942, sakene 127, 245. HKA.

²⁸⁴ Nilssen Risto (1995), s 90, 91.

²⁸⁵ Danielsen, Grønlie, Hovland (1987), s 194.

²⁸⁶ Brev fra Norges Idrettsforbund til ordfører om håndbok og støtte 14. juni 1941. HKAF.

²⁸⁷ Privat Samler.

²⁸⁸ Riksarkivet, L-sak, nr. 164. Hamar politikammer. Forklaring til statsadvokaten 11. mars 1946.

Idrettslederen satte opp regnskap for utbetalingene og oversendte regnskapet til rådmannen, som senere sendte disse til revidering hos kommunerevisjonen.

Rådmannen gjorde flere ganger ordføreren oppmerksom på at det etter hans mening var foretatt for store bevilginger til idretten i Hamar. Særlig pekte han på dette i oktober 1942, der han skrev at bevilgingene til idrettetsformål måtte begrenses mest mulig fordi kommunen i et lengre perspektiv ikke ville makte denne belastningen. Han anbefalte ordføreren å stenge skøytebanen vinteren 1942/43 på grunn av at banen ble lite brukt.²⁸⁹

I desember 1942 ville rådmannen at utbetalingsrutinene skulle endres fordi han mente at rutinene ikke var forenelige med vanlig praksis. Han begrunnet det med følgende: ”Det å betale ut pengebeløp a-konto til idrettslederen, som igjen sørget for å foreta utbetalinger, var ikke i samsvar med bykommuneloven”. Han foreslo å endre rutinene, ved at idrettslederen attesterte utgiftsbilagene, rådmannen skulle anwise fakturaene, selve utbetalingen besørget Kemneren. Ordføreren innførte ordningen fra juli 1943.²⁹⁰

Avisen *Hedmark* hadde en fyldig omtale den 1. juni 1943 av bytingets møte, under overskriften: ”Varaordfører Dæhli taler idrettens sak. Hamar fører opp kr. 15 000. Gjøvik fører opp 40 000 kr. til dette formål”. Under behandling av budsjettet 1943/44 kom Dæhli med kritikk av rådmannens forslag til bevilginger for idretten. Han slo fast at det ville være meningsløst stenge skøytebanen og synes det var uriktig av rådmannen å uttale at bevilgingene til idretten var for høy. Han viste også til Nasjonal Samlings program der det blant annet sto ”at vi skal støtte all sunn folkeidrett”. Ordfører Grill Fasting stilte i møtet direkte spørsmål til Dæhli om kr 15 000 kroner, som var oppført i budsjettet ikke var tilstrekkelig. Til det svarte Dæhli: ”Det må gå når en innrettet seg deretter”. Rådmannens budsjettforslag for idretten ble vedtatt av ordføreren.²⁹¹

Dæhlis tolking av NS-programmet var på dette punktet antakelig ikke helt riktig. I programmet står som tidligere nevnt: ”Opphjelpe sunn folkeidrett”. Det er ikke dermed sagt at man skal støtte all sunn folkeidrett, det vil antakelig være et definisjonsspørsmål om hva som er sunt. Rådmannens innvendinger for å begrense bevilginger til idretten fra 1941 til 1945, førte i følge han selv ikke frem. Som antydnet tidligere kan idrettsstreiken i Hamar ha ført til redusert bruk av idrettesanleggene og igjen mindre slitasje og behov for vedlikehold, men

²⁸⁹ Brev fra rådmannen til ordføreren 26. oktober 1942. Brev om bevilginger 11. juni 1945. HKAF.

²⁹⁰ Brev fra rådmannen til ordføreren om utbetalinger til idrettetsformål 14. desember 1942. HKAF. Utskrift av ordførers vedtaksprotokoll 10. mai 1943, sak 108. HKA.

²⁹¹ Rådmannen gjorde flere ganger ordføreren oppmerksom på at det etter hans mening var foretatt for store bevilginger til idretten i Hamar. Særlig pekte han på dette i oktober 1942. *Hedmark* 1. juni 1943.

det blir spekulasjon, da det ikke er funnet materiale som kan dokumentere dette.²⁹² Det er for denne oppgavens del, ikke funnet noe vedtak om at skøytebanen ble stengt vinteren 1943/44.

I juli 1945 besluttet det midlertidige kommunestyret, etter forslag fra kommunens advokat, at Grill Fasting ikke skulle stilles til ansvar for 45 bevilginger til idrettsformål på til sammen kr. 49. 397,74. Begrunnelsen var at bevilgingene ikke bare hadde kommet politiske formål til gode.²⁹³

6.3. Endringer i styrer og kommuneforvaltning

Fra januar 1941 ble Hamar kommune kontrollert og ledet av Nasjonal Samling med ordføreren i spissen, som hadde vedtaksretten og tok avgjørelsene i alle saker. Som vi har nevnt var ordføreren underlagt en sterk sentral styring og måtte finne seg i at departementet, fylkesføreren og fylkesmannen kunne gripe direkte inn i hans mandatområde. Ordføreren fikk et byting ved sin side som bestod av formenn og varaformenn, disse ble oppnevnt fylkesmannen i samråd med ordfører og det lokale NS-partiet. Bytinget hadde ingen myndighet til å avgjøre saker, men formennene kunne protestere mot vedtak ved å be om at dissenser ble ført inn i protokollen, som vi har sett fikk disse ingen betydning for ordførerens vedtak. Ordføreren utpekte suverent representanter til forskjellig styrer, nemnder og utvalg.

Det var også andre endringer angående styringen av kommunen: Til årets første møte i bytinget innkalte ordføreren, foruten formenn og varaformenn også kommunale fagsjefer, de ansvarlige for forsyningsnemnda og boligkontoret. På disse møtene redegjorde ordføreren for den politiske situasjonen, fattet vedtak og fagsjefene rapporterte fra foregående års virksomhet. Møtet var en årlig foreteelse og fikk en forholdsvis fyldig omtale i avisene *Hedmark* og *Hedemarkingen*. Avisene skrev positivt om tiltaket, de mente at interessen for kommuneforvaltningens arbeid økte betraktelig blant innbyggerne i kommunen.

I januar 1941 ble kommunale tjenestemenn i Hamar pålagt å underskrive på et skjema, der de skulle bekrefte mottakelsen av Innenriksdepartementets rundskriv fra 16. desember 1940. Rundskrivet gjaldt offentlige tjenestemenns forhold til Nasjonal Samling. For å belyse noen av de ansattes holdninger til NS, tas det med tre tilleggscommentarer. Først fra en elev i sykepleie. Hun erklærte ”at hun heretter som hittil lojalt vil utføre de oppgaver som rettmessig blir gitt meg av mine overordnede”. Hun bruker ordet rettmessig, her ligger det kanskje en

²⁹² Hamar by hadde blant annet skøytebane, gressbane, tennisbane, roklubbanlegg og to skibakker. Kilde: Avisen *Hedmark* 1. juni 1943.

²⁹³ Utskrift av vedtaksprotokoll for kommunestyre 19. juli 1945, sak 201. HKA.

antydning om at hun selv vil vurdere hva som er rettmessig? En diakonisse tilføyde på skjemaet: ”I mitt kall som diakonisse har jeg fått det som min oppgave og fremme Gudsrike og tjene mine medmennesker. Dette har jeg søkt å gjøre i overensstemmelse med min samvittighet som er bundet i Guds ord, og det vil jeg fremdeles forsette med”. Her er det tydelig at hun setter Guds ord over NS.²⁹⁴

Overlege Bøckman ved Hamar sykehus skrev til rådmannen og ønsket å få en nærmere forklaring på det han kalte: ”visse for meg noget dunkle punkter i de i skrivelsen gitte pålegg”. Han opplyste at han ikke kunne ta ansvar for at 50 underordnede gjennomførte påleggene til departementet. Men han forsikret: ”At ethvert forsøk på å agitere, enn si øve press for eller mot Nasjonal Samling like ovenfor de pasienter, som er betroet sykehuset til behandling, vil bli påtalt og forsøkt hindret av meg”. Rådmannen hadde tidligere besvart henvendelsen fra overlegen, der han mente at Innenriksdepartementets rundskriv var tydelig nok og derfor ikke trengte ytterligere kommentar fra han.²⁹⁵

Den 28. januar 1941 sendte Innenriksdepartementet ut rundskriv om tyskundervisning for funksjonærer i offentlig tjeneste. Ordføreren ba om at det skulle arrangeres tyskkurs for funksjonærene i Hamar kommune. Rådmann skrev tilbake til ordføreren i februar og anbefalte at det ikke ble igangsatt tyskkurs før høsten, fordi administrasjonen hadde et stort arbeidspress i forbindelse med likningsarbeide, budsjettforberedelser og mange ekstraordinære saker.

I november skrev rådmannen til ordføreren, der han meddelte at det var for få deltakere til kurset. Da det ikke ble noe av kurset, henvende rådmannen seg til rektor ved Katedralskolen og forespurte om lærekrefter til tyskkurset, men ingen lærere meldte seg. Ordføreren vedtok deretter å forespørre en bestemt lærer om å undervise i tysk for kommunens funksjonærer. Rådmannen meddelte ordføreren i desember at vedkommende ikke hadde anledning til påta seg oppgaven. Ordføreren fattet et nytt vedtak, der han ønsket kurset igangsatt straks over nyttår.²⁹⁶ Noen dokumentasjon som kan bekrefte om det ble arrangert tyskkurs for funksjonærene i løpet av okkupasjonen i Hamar foreligger ikke. Det er nærliggende å anta at kurset ble boikottet, da det bare var en liten andel funksjonærene i kommunen som var medlemmer av Nasjonal Samling. Dessuten ser det ut for at rådmannen hadde en reservert holdning til tyskkurset og at han derfor kan ha trenert igangsetting av kurset. Men tyskkurs var tydeligvis viktig å gjennomføre for ordføreren, da han flere ganger fattet vedtak om å

²⁹⁴ Brev fra Fylkesmann Nordanger 9. januar 1941 til kommunale kontorer i Hamar. HKAF.

²⁹⁵ Brev fra overlege N. K. Bøckman til rådmannen 12. februar 1942. Brev fra rådmannen til overlegen 20. januar 1941. Bøckman var illegal tillitsmann for legene i Hamar. HKAF.

²⁹⁶ Brev fra rådmannen til ordføreren. Tyskundervisning: 21. februar, 20. november, 3. desember 1941. HKAF.

arrangere kurset. Det var i oktober 1945 ansatt 229 arbeidere og funksjonærer i kommunen.²⁹⁷ Fire funksjonærer var oppført som medlemmer i NS.²⁹⁸

Til sammenlikning ble det også i Trondheim kommune forsøkt å arrangere tysk kurs for funksjonærene i 1941. I følge Trond Risto Nilssen (1995) har det ikke vært mulig å bringe klarhet i om kurset ble gjennomført i Trondheim.²⁹⁹

Det var også nytt for kommuneforvaltningen at det skulle settets opp NS plakater på alle offentlige kontorer gjennom hele krigen. Plakaten var som tidligere nevnt spydspissen i NS-propagandaen. Rikspropagandaledelsen instruerte ordføreren til minste detalj hvor plakaten skulle slås opp. Dette førte til at rådmannen flere ganger skrev til ansatte og avdelinger, om hvor de forskjellige plakater skulle slås opp, han viste også til at det ble påtale om de ble fjernet eller tilsvinet.³⁰⁰ Senest i februar 1945 skrev Rikspropagandaledelsen til ordføreren og ba om at nye plakater blir satt opp, og i mars redegjorde ordføreren for hvor plakater var satt opp til sine overordnede.³⁰¹ Det var tydeligvis mye press og detaljstyring av kommunen angående plakatvirksomheten til NS.

En annen endring var at ordføreren vedtak i forbindelse med tilsetninger i kommunen skulle godkjennes på forhånd av NS` Personalkontor for Offentlige Tjeneste (NSPOT). Kontorets oppgave var å vurdere søkerens pålitelighet og deres holdninger til nyordningen. Ved gjennomgang av ordføreren vedtaksprotokoller og referatsaker om tilsetninger fra 1942 til 1944 kan en lese at NSPOT ”intet hadde å bemerke til ansettelsene”.³⁰² Fylkesmannen kunne også godkjenne tilsetninger, men det var stillinger som omfattet underordnet kontorpersonale ved kommunale kontorer.³⁰³

I følge referatsakene fra ordføreren vedtaksprotokoller er det ikke funnet tilsetningssaker som ble avslått av fylkesmannen eller NSPOT. Dette var i samsvar med at alle ansettelser i offentlige stillinger på forhånd skulle godkjennes av NSPOT.³⁰⁴

²⁹⁷ Oversikt fra rådmannen, over antall kommunale funksjonærer og arbeidere pr. 4. oktober 1945. HKAF.

²⁹⁸ Vedtaksprotokoll for det midlertidige kommunestyret 11. mai 1945, sak 2. HKA.

²⁹⁹ Nilssen, Risto (1995), s 92, 93.

³⁰⁰ Brev fra rådmannen til ansatte og ordfører, datert 25. og 27. januar 1941. HKAF.

³⁰¹ Brev fra ordføreren til Rikspropagandaledelsen 10. mars 1945. HKAF.

³⁰² Utskrift av ordføreren vedtaksprotokoll 1943: Sakene 1b, 14t, 14u. 1942: Sakene 314g,h, 336j,k, 339c, 351h, 362d, 381b. HKA.

³⁰³ Rundskriv fra rådmannen 8. desember 1942 til samtlige administrasjonssjefer i Hamar kommune.

³⁰⁴ ”Fremgangsmåten ved ansettelse i offentlig tjeneste”, datert 15. februar 1941, signert Th. Dahl. NSPOT kunne også kreve å godkjenne oppnevnelser til offentlige verv. PS.

I to tilfeller engasjerte ordfører Grill Fasting seg sterkt for å få oppsagt tilsatte for politisk virksomhet eller at de representerte holdninger som ikke var forenlig med nyordningen. Med hjemmel i Terbovens forordning fra 4. oktober 1940 kunne blant andre ordføreren flytte og avskjedige funksjonærer og arbeidere, dersom de ikke gikk inn for nyordningen med den forventede entusiasme.³⁰⁵

I oktober 1941 henvendte ordføreren seg til Kirke- og undervisningsdepartementet for å få lektor Johan Grieg fjernet fra sin stilling på Hamar Katedralskole, på grunn av politisk demonstrasjon ved Katedralskolen.³⁰⁶ Grieg ble i april 1942 sendt på tvangsarbeid til Kirkenes. Grill Fasting ble under rettsoppgjøret tiltalt og dømt for dette forholdet.³⁰⁷

Bestyrer av Vinmonopolets utsalg på Hamar, Christian Platou, fikk avskjed fra sin stilling i november 1942, etter at Grill Fasting skrev brev til direktøren i Vinmonopolet i juli 1942. I brevet ba han om at bestyreren ble skiftet ut fordi han var fiendtlig til nyordningen ved blant annet å ha påvirket idrettsutøvere til å støtte opp om idrettsboikotten. Personalsjefen i Vinmonopolet skrev i juni 1942 brev til styret og fremholdt at Platou var en aktiv motstander av Nasjonal Samling, som ny bestyrer for utsalget på Hamar foreslo han ekspeditør Aksel Dæhli.³⁰⁸ Som vi har nevnt var Dæhli NS-medlem, idrettsleder og byens varaordfører. I mars 1943 ble Dæhli ansatt som bestyrer av Vinmonopolet i Hamar.

Ved rettssaken mot Dæhli den 27. januar 1947 fortalte Platou at han ikke trodde at Dæhli hadde medvirket til å få han fjernet fra stillingen som bestyrer.³⁰⁹ Ved landssvikoppgjøret etter krigen ble Grill Fasting tiltalt og dømt også for dette forholdet. Disse personalsakene bekrefter, at det å innta standpunkt som ikke var i samsvar med "den nye tid", kunne få alvorlige konsekvenser, selv om forseelsene var ubetydelige.

På grunn av krigs- og krisesituasjonen ble det opprettet nye kommunale etater og organer som forsyningsnemnda, brenselskontor og arbeidskontor. Kontorene ble opprettet for blant annet å utbetale erstatninger og støtte til huseiere og leietakere som var utsatt for rekvisisjoner som ble foretatt av tyskerne. Vang og Hamar arbeidskontor kom i drift i 1942 og ble opprettet for utskriving av arbeidskraft, der formålet var at arbeidskraften skulle brukes til arbeid i det norske jord- og skogbruket, men halvparten av de som ble utskrevet til arbeidstjenesten i 1943

³⁰⁵ Reichskommissar Terbovens forordning om "avskjedigelse og forflyttelse av offentlig tjenestemenn" fra 4. oktober 1940, § 1.(1): "Offentlige tjenestemenn, som etter sin politiske holdning ikke byr noen sikkerhet for at de med hele sin kraft vil medvirke til den politiske nyordningen, kan avskjediges fra tjenesten".

³⁰⁶ Lunde (1998), s 159.

³⁰⁷ Riksarkivet. L-sak nr. 192. Hamar politikammer.

³⁰⁸ Samme, bilag 44 b, e.

³⁰⁹ *Hamar Arbeiderblad* 29. januar 1947.

havnet på tyske anlegg.³¹⁰ Bestyreren av arbeidskontoret ble under landssvikoppgjøret etter krigen tiltalt og dømt for unødvendig tvangsutskrivning av nordmenn til tyskerarbeid.³¹¹

Om ordføreren favoriserte NS-medlemmer ved tilsetninger i kommunen, er vanskelig å dokumentere, da det i følge ordføreren vedtaksprotokoll ikke ble redegjort nærmere for søkerens kompetanse. Vi har tidligere sett at ordføreren ansatte forretningsfører ved brenselkontoret og bestyrer for arbeidskontoret. For begge tilsetningene fremholdt ordføreren at de han ansatte var best kvalifisert for stillingene, begge var medlemmer av NS. Ansettelsene var ikke i samsvar med rådmannens innstilling.

Nasjonal Samling ville gjerne fremstille seg som et enhetlig parti under okkupasjonen, men det var stridigheter på ulike plan i organisasjon mellom medlemmer, ledere og ulike organisasjonsledd.³¹² Som nevnt oppsto det en konflikt mellom Grill Fasting og Innriksdepartement i forbindelse med hans bevilging til en frontkjemperfest i mai 1943.

Når det gjaldt Hamars ordfører Grill Fasting og fylkesfører Aksel Aass ble de betegnet som ikke venner.³¹³ I følge kretsorganisasjonslederen i partiet hadde ordføreren i Hamar en tendens til å komme i opposisjon til ledende tillitsmenn i partiet.³¹⁴

Et eksempel på dette fant sted i juni 1943. Ordføreren ble innkalt til møte med fylkesføreren i anledning av at hans sønn sammen med andre frontkjempere hadde beklaget seg direkte til Quisling om situasjonen i Hamarområdet. Møtet endte med at fylkesføreren gikk til fysisk angrep på ordføreren.³¹⁵ Det er i mine kilder ikke funnet ytterligere dokumentasjon på interne konflikter, noe som kan samsvare med partiets ønske om å fremstå som samlet utad.

Når det gjaldt ernæringsforholdene i Hamar under krigen, skriver stadslegen i medisinalberetninger for perioden 1941 til 1945 at kostholdet var krisebetonet og at ernæringsforholdene hadde vært vanskelig og preget mange husholdninger. Men så sent som i 1944 fikk skolebarn i tillegg til egen matpakke servert suppe, tran og litt pålegg. Det ble arrangert 4-ukers sommeropphold på feriekolonien Borgen for folkeskolebarn som hadde det vanskelig. Sunnhetstilstanden i Hamar rapporteres til stort sett å være gode i årene 1941, 1944

³¹⁰ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 27, 28.

³¹¹ *Hamar Arbeiderblad* 26. april, 4. september, 3. oktober 1946. *Hamar Stiftstidene* 4. september 1946.

³¹² Christensen, Pedersen (1995), s 456.

³¹³ Lunde (2001), s 119.

³¹⁴ Riksarkivet, L-sak nr. 192. Hamar politikammer. Bilag nr. 17.

³¹⁵ Lunde (2001), s 126.

og 1945. For 1942 var det rapportert 32 tilfeller av difteri og 11 nye tilfeller av tuberkulose. I 1943 var det flere epidemiske sykdommer, men det ble ikke noen epidemi av betydning.³¹⁶

Representerte nyordningen noe klart brudd med den politikken kommunen førte før krigen?

I følge mine funn ser det ut for at byen i stor grad ble styrt og administrert som tidligere gjennom saksbehandlingen til rådmannen og vedtak som ble fattet av ordføreren. Det daglige arbeidet ble ledet av en modig og faglig dyktig rådmann som hadde betydelig gjennomslagskraft i mange kommunale saker og gjennom dette sto for kontinuiteten i kommunens administrasjon. Dette bidro antakelig til at Nasjonal Samling ikke fikk full kontroll med kommuneforvaltningen i Hamar. Det kan ses en tendens til mer byråkratisering, da mange av ordførerenes vedtak skulle godkjennes av fylkesmann og departementet. Inngrep gjennom forordninger og skriv fra statlige myndigheter bidro til økt byråkratisering.

Noe av det samme kan en se i Trondheim kommune. Nyordningen representerte heller ikke her noen klart brudd med kommunens førkrigspolitikk, i følge Trond Risto Nilssens hovedoppgave om kommuneforvaltningen.³¹⁷

Et annet eksempel er Drammen kommune. Heller ikke i her klarte nazi-regimet å gjøre noen vesentlige endringer. En konkret sak var at den økonomiske forvaltningen fortsatte som før under okkupasjonsmakten. En planlagt byutvidelse ble heller ikke gjennomført, takket være byens tjenestemenn.³¹⁸

6.4. Økonomisk forvaltning i Hamar under okkupasjonen

I denne delen vil jeg vurdere i hvilken grad det var budsjett- og regnskapmessige endringer med utgangspunkt i Nasjonal Samlings partiprogram. Maktet ordføreren å styre kommunens økonomi i budsjettperioden 1942/43 til 1945/46 i forhold partiets merkesaker?

Vi har tidligere sett i budsjett og regnskap for 1941/42, at det i meget liten grad finnes spor av det nazistiske styrets program. (Se kapittel 4.6.).

Nedenstående tabell viser at totalbudsjettet økte år for år. Regnskapsoverskuddene var tilfredsstillende gjennom hele perioden. Vi skal her se nærmere på perioden 1942/43 til 1945/46.

³¹⁶ Riksarkivet – medisinalberetninger for Hamar 1940 – 45.

³¹⁷ Nilssen, Risto (1995), s 152.

³¹⁸ Nøkleby (1985), s 97.

Tabell 3. Oversikt over folketall, bruttobudsjett og regnskapsoverskudd for Hamar kommune:³¹⁹ For sammenligning er det satt opp beregning av kroneverdien pr. 1. juli 2007.

Årstall	Innbyggere	Brutto budsjett	Kroneverdi pr. 1. juli 2007*	Regnskapsoverskudd	Kroneverdi pr. 1. juli 2007*
1942/43	6280	3 010 000,00	53 769 545,45	303 237,99	5 416 933,19
1943/44	6034	3 130 000,00	55 078 656,72	208 010,76	3 660 368,45
1944/45	6054	3 375 000,00	58 516 544,12	207 926,52	3 605 078,93
1945/46	6067	3 428 000,00	58 574 086,96	124 154,87	2 121 428,87

*) Kilde: Statistisk Sentralbyrå. www.ssb.no

Kalkulator: Konsumprisindeksen: Beregn prisvekst selv.

Forklaring: Beregningen viser utviklingen i kroneverdien når en tar utgangspunkt i konsumprisindeksen.

Beregningen viser ikke hva enkelte varer bør eller skal koste når prisen reguleres med konsumprisindeksen.

For nærmere forklaring til kroneverdien vises det til side 47.

Felles for budsjettforslagene fra 1942 til 1945 var at skatteprosenten gjennom hele perioden var 16 % og at samme reduksjonstabell ble benyttet, dette ble vedtatt årlig av ordføreren i hele perioden. Budsjettet ble bygget på foregående års budsjett og siste avlagte regnskap.

Fellestrekk var også at rådmannen i sine årlige budsjettfremlegg vektla å holde driftsbudsjettet nede, fordi han mente at kommunens budsjett var høyt i forhold byens innbyggertall.

Budsjettfremlegget 1942/43 viste en samlet utgift på kr. 3 010 000,00 mot det foregående års budsjett som var på kr. 2 480 000, en stigning på kr 530 000. Rådmannen fremholdt at kommunens økonomi var meget god, men påpekte at det var nødvendig å utvise forsiktighet, fordi det kunne oppstå uforutsette ekstraordinære utgifter. Han hevdet også at det var besparelser i budsjettet, især for forsorgsvesenet.

Etter min mening hadde reduksjonen i forsorgsvesenet (sosialkontor) sammenheng med økt sysselsettingen i Hamar 1940/41.

Stigningen i budsjettets totalsum skyldes i hovedsak regnskapsoverskuddet for 1940/41 og avgift til Statens aldersfond. Ordføreren vedtok budsjett med mindre justeringer for utgift- og inntektssiden den 15. juni 1942. I budsjettvedtaket til ordføreren kan det ikke spores tiltak som spesielt kan ses å ha kommet NS til gode. En kuriositet fra budsjettet er at bidrag til musikkforeninger gis på betingelse av at ”de innøver og etter anmodning spiller NS marsjer og melodier”.³²⁰ Ordførerens vedtak ble boikottet ved at beløpene ikke ble hevet så lenge

³¹⁹ Pedersen (1963), s 10, 13, 14.

³²⁰ Hamar bytings forhandlinger 1942, sak 37, s 166 – 173, 516 – 521. HKA.

krigen varte, på grunn av forutsetningen om at foreningene skulle innøve NS-marsjer og melodier.³²¹ Samlet innbetaling av skatt var for 1942/43 kr. 1 829 885,06. En økning fra foregående år på kr. 194 090,06.³²²

Budsjettfremlegget for 1943/44 viste en samlet utgift på kr. 3 130 000,00, mot foregående års budsjett som var på kr. 3 010 000,00, en stigning på kr. 120 000,00. Stigningen i budsjettet skyldes i hovedsak at avsetninger og at kommunens fonds var økt og regnskapsoverskuddet for 1941/42 var ført til inntekt og utgift på årets budsjettforslag. Brenselsutgiftene hadde også økt. Rådmannen skrev at kommunens økonomiske stilling var meget god, men han mente det ville melde seg betydelige vansker i den kommende tid, da han regnet med svikt i skatteinngangen fra næringsdrivende.

Hamar var en utpreget handelsby med en sårbar handelsvirksomhet, dersom vareknappheten skulle øke.

Ordføreren vedtok budsjettet i samsvar med rådmannens innstilling. I forbindelse med budsjettet fattet ordføreren særskilte vedtak, som blant annet dreide seg om alderstrygd, reguleringstilleggs- og krisetillegg for kommunens funksjonærer og arbeidere. Han bestemte blant annet at det fra juli 1943 skulle innføres fullstendig tannrøkt for barn ved Hamar folkeskole, ett år før de begynte på skolen (6-åringer).

Var dette et utslag av ordførerens sosiale engasjement eller kan det også ses på som en viktig sak for partiet?

Han bestemte også størrelse på bidrag til musikkforeninger og til sosiale og kulturelle formål. Samlet innbetaling av skatt var kr. 1 914 298,89. En økning fra foregående år på kr. 84 413,80.³²³

Budsjettframlegget for 1944/45 viste en samlet utgift på kr. 3 375 000,00 mot foregåendes års budsjett, som var oppgjort med en samlet utgift på kr. 3 130 000,00, en stigning på kr. 245 000,00. Stigningen i budsjettets totalsum skyldes for en stor del at det var ført opp betydelige bevilgninger til forutsatte utgifter til Staten. Rådmannen skrev at økonomien stort sett var bra, kommunens gjeld var gått betydelig ned. Budsjettet for 1944/45 ble vedtatt av ordføreren 25. mai 1944, med rettelser av rådmannen og ordførerens egne justeringer.³²⁴

³²¹ Det midlertidige kommunestyres forhandlingsprotokoll sak 25. 25. mai 1945. HKA.

³²² Pedersen (1961), s 29.

³²³ Pedersen (1961), s 29.

³²⁴ Hamar bytings forhandlinger 1944, sak 17, s 34, 35, 123 - 128, 314 – 319. HKA.

Samlet innbetaling av skatt var kr. 2 012 775,14. Sammenlignet med foregående år var det en stigning på kr. 98 476,30.³²⁵

Budsjettframlegget for 1945/46 var det siste budsjettet ordfører Grill Fasting fikk til behandling. Budsjettet viste en samlet utgift for kommunen på kr. 3 428 000,00, mot foregående års budsjett på kr. 3 375 000,00. En stigning på kr. 53 000,00. Stigningen i budsjettet skyldes først og fremst bevilging til midlertidig lønnstillegg for funksjonærer og arbeidere.³²⁶ Samlet innbetaling av skatt var på kr. 2 041 080,69. En stigning fra foregående år på kr. 28 305,50.³²⁷ Det er ikke funnet dokumentasjon hvorvidt ordføreren vedtok budsjettet 1945/46. Da det lovlig valgte bystyret overtok makten i 1945, beholdt de totalsummen i bruttobudsjettet til Grill Fasting som vi har sett var på kr. 3 428 000,00.

Økonomien til Hamar kommune var i fortløpende bedring gjennom hele krigen. Kommunens lånegjeld utgjorde i 1935 kr. 1 532 380,36. Denne gjelden ble nedbetalt i løpet av krigen og utgjorde i juni 1945 kr. 120 000, 00. Dette beløpet utgjorde et lån som kommunen hadde dekning for å innfri, men som en ikke fikk sagt opp. Kommunen fremsto som helt gjeldfri i juli 1945.³²⁸ Paradoksalt bidro okkupasjonsmaktens ekspansive politikk til at gjeldskrisen ble borte i mange norske kommuner under krigen.³²⁹ Danielsen, Grønlie og Hovland (1987), skriver at ”det mest karakteriske trekk ved kommunenes økonomi i krigsårene var likevel en fortløpende bedring i deres bokholdermessige stilling”.³³⁰

Hamar kommune fremstår etter min oppfatning som representativ i denne sammenheng.

Det skal ikke underslåes at en viktig merkesak i Nasjonal Samlings program var gjeldssanering i kommunene.³³¹ Her høstet NS-styret gevinst av de nye konjunktorene på arbeidsmarkedet og tyskernes ekspansive politikk.

Vi har tidligere sett at sysselsettingen for bedriftene i Hamar økte i perioden mars 1940 til desember 1941, med 515 nye arbeidsplasser.³³² Også i Hamar kommune var det en økning i antall sysselsatte, i september 1939 var det 169 ansatte. I september 1945 var det 229 ansatte i kommunen, en økning på 60 ansatte.³³³ En del av økningen skyldes sannsynligvis behovet for

³²⁵ Pedersen (1961), s 29.

³²⁶ Hamar bytings forhandler 1945, sak 17, s 101 – 107. HKA.

³²⁷ Pedersen (1961), s 29.

³²⁸ Pedersen (1961), s 17.

³²⁹ Furre (1992), s 192.

³³⁰ Danielsen, Grønlie og Hovland (1987), s 195.

³³¹ *Nasjonal Samlings program*. Kapittel 1. punkt 4. PS.

³³² Ordførerens kartleggingsundersøkelse av bedrifter i Hamar 22. januar 1942. HKAF.

³³³ Rådmannens brev til samtlige administrasjonssjefer i Hamar kommune 4. oktober 1945. HKAF.

å styrke kriseorganer som brenselkontoret, forsyningsnemnda og arbeidskontoret under krigen. Om økt byråkratisering var et bidrag til flere ansatte, er det i mine kilder ikke funnet dokumentasjon for.

Hamars kommunale kinodrift klarte seg også godt under krigen med et regnskapsmessig overskudd på kr. 177 543,51).³³⁴

Som dokumentert økte samlet innbetaling av skatt fra 1942/43 til 1945/46 med kr. 405 286,20. Det var hvert år en jevn stigning, størst stigning var det i 1942/43 med kr. 194 090,60. Den skattemessige merinntekten fra flere sysselsatte i Hamar er en forklaring på det økonomiske oppsving under krigen. Samtidig ble driftbudsjettene holdt så lavt som mulig. Dette førte sannsynligvis til at vedlikeholdet i kommunen ble betydelig redusert under okkupasjonen, noe som på kort sikt bidro til det gode økonomiske resultatet for Hamar kommune.

Rådmann Pedersen oppsummerte perioden 1. juli 1935 til krigens slutt på denne måten: ”Den første halvdel betegnet han som den byggende perioden med løsning av mange store og betydningsfulle kommunale saker. Den andre halvdel under naziststyret ble ingen slike store saker løst, men de bedre konjunkturer og pengerikdommen bidro til en stabilisering av de økonomiske forhold i kommunen”.³³⁵

Det er tidligere vist i budsjettfremlegg, regnskapsavslutning og ordførerens vedtak, at det for budsjettåret 1941/42 i meget liten grad kan ses spor av det nazistiske styrets program. Gjennomgangen av budsjettfremlegg og regnskap fra rådmannen og ordførerens vedtak for perioden 1942 til 1945 bekrefter at det også for denne perioden i liten grad ble bevilget penger til partiets merkesaker.

Markerte krigen et brudd som indikerte at utviklingen endret retning og at noe nytt ble skapt eller var det kontinuitet i kommunens forvaltning? Dersom vi ser på økonomiområdet separat, markerte krigen et brudd. Arbeidsledigheten forsvant, all gjeld ble sanert og kommunen fremsto som gjeldsfri etter krigen. Gjeldsreduksjonen under krigen bidro sterkt til at kommunen sto godt rustet til å ta fatt på nye oppgaver etter krigen.

Når det gjelder kommunens utgifter og tap i forbindelse med okkupasjonen vil dette bli tatt opp i kapittel 7.5.

³³⁴ Pedersen (1961), s 89.

³³⁵ *Hamar Stiftstidende* 5. juli 1945.

6.5. Bytinget i 1945

Bytinget holdt sitt første og siste møte i året 1945 så sent som 22. februar. *Hedemarkingen* hadde et stort oppslag om bytingsmøtet på første side.

Ordfører Grill Fasting slo innledningsvis fast: ”Under så vanskelige og alvorlige forhold er aldri noe byting tidligere blitt konstituert i Hamar, alvorlig og avgjørende for land og folk. Vårt arbeid kommer til å bli preget av disse forhold, måtte den allmektige styre og lede oss i vårt ansvarsfulle arbeid”. Grill Fasting avsluttet møtet ved å minne om at man nå gikk inn i en meget vanskelig tid både for landet og befolkningen og at en fikk ta standpunkt og ikke gjøre seg medansvarlige i det gale som skjedde.³³⁶

Denne talen 22. februar 1945 tyder på at Grill Fasting innså at krigen gikk mot slutten og at tyskerne var i ferd med å tape krigen. Går vi tilbake til hans avsluttende tale til bytinget i desember 1944, der han blant annet uttalte at ”hver den som gjør sin plikt og ikke blander seg i saker han ikke har noe med, har fred og kan føle seg trygg”. Han hevdet også at det var mange vanskeligheter, men at det i Norge ikke var noen vesentlig grunn til å klage, dersom en sammenlignet seg med hvordan innbyggere i andre land hadde det.³³⁷

I talen til bytinget i 1945 ser vi at han uttrykker seg mye tydeligere da han slo fast at ”under så vanskelige og alvorlige forhold er aldri noe byting tidligere blitt konstituert i Hamar”.³³⁸ Her kan det spores en form for passivitet og at fremtiden ville bli meget vanskelig for Nasjonal Samlings videre styring av byen. At det nærmet seg slutten for nazi-regimet kan også gjenspeiles ved at ordføreren ikke innkalte til flere møter i bytinget. Det ble bare behandlet til sammen 9 saker i bytinget dette året. Sakene dreide seg om oppnevninger til verv i forskjellige nemnder og salg av tomt til hans egen bedrift, her vedtok varaordføreren å selge en del av kommunens eiendom som ble kalt Stålverkstomta til Grill Fasting. I juli 1945 vedtok kommunestyret å annullere dette salget.

Fra januar 1945 og frem til mai behandlet ordføreren 83 saker, i følge utskrift av ordførerens vedtaksprotokoll. I tillegg behandlet bytinget i februar 9 saker. (Jamfør kapitel 6.5.).

Ordføreren fatter sitt siste vedtak 5. mai 1945. Det gjaldt paradoksalt tyskernes arrestasjon av en lege og to medisinske studenter ved Hamar Kommunale sykehus. I saken ble det vist til søknad fra overlege Bøckman om tillatelse til å tilsette ekstrahjelp fordi røntgenlegen og to medisinske studenter ble arrestert 2. mai 1945. Ordføreren vedtok etter forslag fra rådmannen,

³³⁶ *Hedemarkingen* 23. februar 1945.

³³⁷ *Hedemarkingen* 20. desember 1944.

³³⁸ *Hedemarkingen* 23. februar 1945.

å gi fullmakt til overlegen om å ansette nødvendig ekstrahjelp, (utgiftene skulle belastes leiehjelp og vikarer).³³⁹

6.6. Oppsummering

Systemskiftet i praksis kan sammenfattes slik: Ordførerens bevilgninger til politiske formål var beskjedne og utgjorde bare 0,11 prosent av bruttobudsjettet på kr. 15 423 000 for hele perioden 1941 til 1945. Støtten hadde antakelig liten betydning for kommunens totale økonomi, men ble oppfattet som en indirekte støtte til tyskerne.

Vedtaksretten lå hos ordføreren som tok avgjørelsene i alle saker. Bytingets formenn hadde ingen myndighet å avgjøre saker.

Det daglige arbeidet ble i Hamar ledet av en rådmann som hadde betydelig gjennomslagskraft i mange saker og sto for kontinuitet i kommunen. Nasjonal Samling fikk aldri full kontroll med kommuneforvaltningen i Hamar, men det kan ses en økt tendens til mer byråkratisering gjennom mange forordninger og skriv fra statlige og kommunale myndigheter.

Holder vi oss til økonomi og arbeidsløshet markerte krigen et brudd. Arbeidsledigheten forsvant, all gjeld ble sanert og kommunen fremsto som gjeldsfri etter krigen. På den andre siden ble kommunen påført ekstraordinære utgifter til kriseorgan som forsyningsnemnda og krisetilskudd til staten.

Nasjonal Samlings og okkupasjonsmaktens styringsmodell for kommunene innebar et brudd med tidligere styring av kommunen. De som styrte kommunen før krigen ble valgt og skulle stå til ansvar gjennom prinsippet om representativitet. NS-ordføreren sto bare til ansvar overfor de som hadde utnevnt han.

Selv om totalbudsjett og regnskap økte jevnt under hele krigen, kan det i liten grad ses spor av det nazistiske styrets program og merkesaker.

Vi har sett at plakater var viktige virkemiddel i propagandaen til NS, der ordføreren i minste detalj ble instruert om hvor plakaten skulle slås opp.

Når det gjaldt ernæringsforholdene i Hamar var denne vanskelig for mange husholdninger. Sunnhetstilstanden i byen kan karakteriseres som stor sett god under okkupasjonen, med unntak av 1942, da det oppsto tilfeller av difteri og tuberkulose.

Den 22. februar 1945 holdt bytinget det siste møte før kapitulasjonen, der det ble behandlet 9 saker. Ordførerens tale bar preg av resignasjon og at tyskerne var i ferd med å tape krigen. Ordføreren fatter sitt siste vedtak 5. mai.

³³⁹ Ordførerens vedtaksprotokoll 1945, sak 83. HKA.

Til slutt vil jeg nevne idretten, som også hadde en plass i NS sitt program. I denne forbindelse kom det til rivninger mellom rådmannen og ordføreren om størrelsen på bevilgninger til idretten. I følge rådmannen tok ordføreren ikke hensyn til anbefalingene om å redusere støtten til idretten.

Det neste kapitlet vil ta opp hvordan det midlertidige kommunestyret tok fatt på oppryddingen etter krigen. Vi skal også se hvordan landssvikoppgjøret ble for de impliserte.

KAPITEL 7: GRANSKING OG ”OPPRYDDING” ETTER KRIGENS SLUTT TIL OMLAG 1946

I dette kapitlet skal vi se hvordan det midlertidige kommunestyret startet arbeidet med å reorganisere kommuneforvaltningen etter krigen. ”Oppryddingsarbeidet” startet 9. mai med stor kraft, der det midlertidige kommunestyret, senere kommunestyre, formannskap og bystyre behandlet og vedtok 504 saker i løpet av 1945.³⁴⁰

Det er også tatt med oppsummeringer fra det som ble kalt landssvikoppgjøret mot ordfører og varaordførere. Her måtte de stå til rette for det som ble oppfattet som bistand til fienden ved deres underkjenning av landets demokratiske styringssystem.

7. 1. Det formelle grunnlaget for gransking og opprydding

Den 11. mai 1945 skrev den midlertidige fylkesmann i Hedmark, Sverre Krog, til Hamar kommune og meddelte, at fylkesutvalget, etter fullmakt fra Kongen og Regjeringen, hadde oppnevnt midlertidig platearbeider Kristian Bakken som ordfører og jernbanefullmektig Thorvald Sønsthagen som varaordfører. Han skulle fungere som ordfører frem til Bakken kom tilbake fra fangenskap i Tyskland. I tillegg til ordfører og varaordfører det ble oppnevnt 7 medlemmer og 9 varamedlemmer til det midlertidige kommunestyret.³⁴¹ Med disse oppnevningene var det etablert et lovlig politisk styre som kunne ta fatt på å avvikle okkupasjonsstyret og starte oppryddingen etter nazi-regimet i Hamar kommune.³⁴²

Allerede 9. mai hadde Sønsthagen alle fullmakter som fungerende ordfører. Han overtok en kommuneforvaltning som fortsatt fungerte godt etter nazi-regimet styre. Samme dag som han startet i embetet innkalte han tidligere NS-ordfører Grill Fasting til møte. På møtet informerte Sønsthagen tidligere ordfører om at han skulle fratre stillingen, på bakgrunn av ulovlig oppnevning den 1. januar 1941. Dette ble omgående akseptert av Grill Fasting.³⁴³

³⁴⁰ Det midlertidige kommunestyret holdt sitt siste møte 18. juni. Fra den 25. juni overtok kommunestyret sin funksjon i følge referat av samme dato. Bystyret gjenopptok sin virksomhet fra 14. august og formannskapet var etablert fra 30. august 1945. HKA.

³⁴¹ Utskrift av forhandlingsprotokoll for det midlertidige kommunestyre 11. mai 1945, side 1. HKA.

³⁴² I forhandlingsprotokollen fra møte 11. mai var det formelle grunnlaget for fratredelsen mer utdypet: ”På grunn av at tyskerne har kapitulert, hvilken kapitulasjon også omfattet de okkuperte land, herunder Norge har den regjering som ble oppnevnt 25. september 1940 opphørt å fungere og den tidligere lovlige regjering har igjen overtatt sine funksjoner fra 8. mai 1945. I henhold hertil har det kommunestyre som er oppnevnt i henhold til kommuneforordningen av 21. desember 1940 om endringer i kommuneloven av 10. juni 1938 også trådt ut av virksomhet med virkning fra samme tid”. HKA.

³⁴³ Utskrift av forhandlingsprotokoll for det midlertidige kommunestyre 11. mai 1945, side 1. HKA.

7.2. Det midlertidige kommunestyre tar fatt på "oppryddingen" etter krigen

Allerede 11. mai holdt det midlertidige kommunestyre sitt første møte og konstituerte seg. Ordføreren informerte om at åtte ansatte i Hamar kommune skulle fratse sine stillinger på grunn av at de hadde vært medlemmer i NS.³⁴⁴ Senere ble ytterligere to ansatte avskjediget på grunn av samme forhold.³⁴⁵ NS-medlemskap ble definert som kriminelt og alle medlemmer av partiet ble ansett "solidarisk ansvarlige" økonomisk, for tap og ødeleggelser krigen hadde forårsaket nordmenn.³⁴⁶ NS-medlemmer ble også fradømt "allmenn tillit" som blant annet førte til tap av stemmerett og rett til å stå i offentlige stillinger.³⁴⁷

Det midlertidige kommunestyret vedtok at 4 ansatte i kommunen skulle forklare seg nærmere om sitt forhold under okkupasjonstiden. Dette førte til at tre ansatte ble suspendert fra 1 måned til 4 måneder, en ansatt ble suspendert inntil videre.³⁴⁸ (Nærmere om disse sakene i kapittel 7.4.).

Den 22. mai var Kristian Bakken igjen på plass som ordfører i Hamar etter fangenskap i Tyskland.³⁴⁹ Rådmann Sigmund Pedersen tiltrådte stillingen på nytt den 25. mai som kommunens øverste administrative leder, etter å ha kommet tilbake fra Sverige.³⁵⁰ Det ble for rådmannens del vedtatt at han skulle få full lønn for den tiden han hadde vært i Sverige.³⁵¹ Jeg antar at dette var en anerkjennelse for det arbeidet han hadde utført under okkupasjonen.

7.3. Fornyet behandling av ansettelse, konstitueringer og lønnsopprykk

Kommunestyret besluttet å granske gyldigheten av ansettelse, konstitueringer og lønnsopprykk vedtatt av NS-ordføreren fra mai 1943 til krigens slutt.

I juli 1945 godkjente formannskapet 23 ansettelse som var vedtatt av NS-ordføreren i løpet av ovenstående periode. Videre ble det bestemt at 13 stillinger skulle utlyses på nytt. Samtlige lønnsforhøyelser for 12 ansatte ble godkjent. En avskjedssak og en overflyttingsak

³⁴⁴ Utskrift av forhandlingsprotokoll for det midlertidige kommunestyre 11. mai 1945, sak 2. HKA.

³⁴⁵ Brev fra rådmannen til overrettsakfører H. Cappelen den 12. juni 1945. HKAF.

³⁴⁶ Dahl, Hagtvet, Hjeltnes (1990), s 205.

³⁴⁷ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 351.

³⁴⁸ Utskrift av forhandlingsprotokoll for det midlertidige kommunestyre 11. mai 1945, sak 2 og 25. mai, sak 23. HKA.

³⁴⁹ Bakken ble arrestert av Gestapo 11. januar 1944 og ført til Grini, senere overført til konsentrasjonsleir i Tyskland. Kilde: *Hamar Stiftstidende* 22. mai 1945.

³⁵⁰ Utskrift av forhandlingsprotokoll for det midlertidige kommunestyre 25. mai, side 4. HKA.

³⁵¹ Samme, 25. mai 1945, sak 26. Som tidligere nevnt måtte rådmannen reise til Sverige etter å ha blitt oppsøkt av Gestapo flere ganger høsten 1944. HKA.

ble godkjent. Ansettelse av to leger ble besluttet oversendt til Legeforeningen og medisinaldirektøren for uttalelse.³⁵²

7.4. Ansatte som hadde vist unasjonal holding under okkupasjonen

Etter forslag fra ordføreren besluttet kommunestyret i juni at det skulle oppnevnes et utvalg som skulle granske holdningene til Hamars kommunale tjenestemenns under okkupasjonen.³⁵³

Det var ikke bare Hamar som gjorde dette, tilsvarende utvalg ble oppnevnt over hele landet i kommuner og organisasjoner.³⁵⁴

I august forelå granskingsutvalgets innstilling. Her ble det konkludert med at det ikke var grunnlag for avskjedigelse av tre suspenderte.³⁵⁵ Formannskapet behandlet saken i oktober og besluttet at en sak skulle sendes til kinostyret for videre behandling. (Se kapitel 7.8.). I den andre saken uttalte formannskapet kritikk, men suspensjonen ble opphevet og den ansatte fikk tilbake sin gamle stilling. Det ble også uttalt kritikk mot den tredje ansatte. Her fikk vedkommende anledning til å søke stillingen på nytt.³⁵⁶

7.5. Økonomien i Hamar kommune etter okkupasjonen

Kommunens økonomi var i kontinuerlig bedring og skatteinntangen var god gjennom hele okkupasjonen. Det ble også skapt nye arbeidsplasser som bidro til økte skatteinntekter og reduserte forsorgsutgifter.

Til tross for lidelsene krigen førte med seg på grunn av drastiske omveltninger i folks hverdagsliv, synes det klart at krigen for Hamar by sin del satte få spor etter seg. Byen ble ikke utsatt for krigshandlinger og så i hovedsak likedan ut i 1945 som i 1940. Nabobyen Elverum derimot i 1940 ble en av de mest ødelagte stedene på Østlandet etter tyskernes bombing av byen.

Hamar kommune ble allikevel påført tap og skader av okkupasjonsmakten som ble taksert til kr. 2 233 674. I tillegg måtte det betales tilskudd til Kommunenes krigsskadefond som utgjorde kr 342 000. Kommunen måtte også bære en del av krigsskadeerstatningene til de private som utgjorde en andel på kr. 89 830. Samtlige utgifter ble dekket over kommunens eget driftbudsjett.³⁵⁷

³⁵² Utskrift av forhandlingsprotokoll for kommunestyre 25. juni 1945, sak 133 og 2. juli sak 153.

³⁵³ Utskrift av forhandlingsprotokoll for det midlertidige kommunestyre 11. juni 1945, sak 116. Komiteen bestod av en representant for hjemmefronten, en jurist og en kontorsjef. HKA.

³⁵⁴ Tjelmeland (1996), s 22.

³⁵⁵ Utskrift av forhandlingsprotokoll for formannskapet 1. oktober 1945, sak 330. HKA.

³⁵⁶ Samme.

³⁵⁷ Pedersen (1961), s 86.

Kommunens gode økonomi skapte et godt grunnlag for å løse en rekke større oppgaver etter krigen. Det dreide seg om utvidelse av byens grenser, bygging av nytt vannverk, utvidelse og modernisering av sykehus, folkeskolen og kommunens administrasjonsbygg.³⁵⁸

7.6. Andre vedtak fattet av NS-ordførere og varaordførere

Kommunestyret vedtok i juli 1945 å annullere Hamar bytings vedtak fra februar 1945, som gjaldt salg av en del av kommunens eiendom i Vang (Stålverket) til NS-ordfører Grill Fastings.³⁵⁹ Det var NS-varaordfører som fattet vedtaket, både rådmann og byingeniør anbefalte vedtaket. Det var tydelig at kommunestyret vurderte dette vedtaket som utilbørlig og markerte det ved å erklære vedtaket ugyldig, selv om tomten ble solgt til markedspris.

Formannskapet vedtok i november å stadfeste 51 saker vedtatt av NS-ordfører i perioden januar 1941 til mai 1945.³⁶⁰ Sakene gjaldt fornyelse av kontrakter - og konsesjoner, ekspropriasjon av vannrettigheter, avståelse av eiendom til veier, bevilging av kommunal pensjon og andre kommunale saker. Her var det åpenbart fattet ryddige vedtak av NS-ordføreren.

Vi har tidligere sett at Grill Fastings bevilgninger til idretten ble gransket, her besluttet kommunestyret at han ikke skulle stilles til ansvar fordi bevilgningene ikke bare hadde kommet politiske formål til gode.

7.7. Nye representantskap, råd, utvalg, nemnder og forstanderskap

Kommunestyret vedtok i løpet av våren og sommeren å gå til valg på nye medlemmer til styrer, forstanderskap, nemnder og andre kommunale virksomheter. Det ble oppnevnt medlemmer til 63 forskjellige virksomhetsområder. Det var tydelig at kommunestyret ville ha fornyelse i ovenstående virksomheter for å markere at det var demokratisk valgte organ som igjen skulle styre i kommunen.³⁶¹

7.8. Hamar bystyre og formannskapets gjenopptakelse av virksomheten

Den 14. august gjenopptok det valgte bystyret fra 1938/40 igjen sin virksomhet ved å avholde det første møtet etter 4 år. Samtlige ble innkalt med unntak av to tidligere medlemmer, en var

³⁵⁸ *Hamar Stiftstidene* 5. juli 1945.

³⁵⁹ Utskrift av forhandlingsprotokoll for kommunestyret (formannskapet) 12. juli 1945, sak 164. (Hamar bytings forhandlinger 22. februar 1945, sak 9). HKA.

³⁶⁰ Utskrift av formannskapets protokoll 20. november 1945, sak 427. HKA.

³⁶¹ Det midlertidige kommunestyrets forhandlingsprotokoll 1945, sakene 11 til 22, 37 til 99, 154 til 156. HKA.

anmeldt for å være medlem av NS og en var under gransking for unasjonalt holdning.³⁶² Den viktigste saken på møtet var budsjettet for 1945/46 som ble vedtatt enstemmig.

Bruttobudsjettet var tilsvarende det som ble fremlagt under NS-ordførers regime med en totalsum på kr 3 428 000 00.³⁶³

Formannskapet ble gjeninnsatt den 30. august. Dermed var kommunens øverste politiske styringsorganer igjen i funksjon etter krigen.

7.9. Kinobestyrersaken

Den kommunale kinoen i Hamar ga et viktig bidrag til underholdning for byens befolkning. Vi har tidligere sett at kinobestyreren ble suspendert fra stillingen. Denne saken skapte stor oppmerksomhet i lokalmiljøet da formannskapet besluttet å gjeninnsette han. Bakgrunnen for suspensjonen var tvil om hans nasjonale holdning under krigen. Formannskapet behandlet saken flere ganger i løpet av sommeren og høsten 1945. Den kommunale granskingskomiteen behandlet også saken og kom til at det ikke var grunnlag for avskjedigelse.³⁶⁴ Kinostyret fant eller ikke nye avgjørende anklagepunkter mot han og foreslo at suspensjonen ble opphevet. Formannskapet vedtok i november at kinobestyreren skulle gjeninntre i stilling fra desember, senere ble dette endret til 15. april 1946.³⁶⁵

Saken fikk en dramatisk vending da ordføreren innkalte til ekstraordinært møte i formannskapet 20. april og orienterte om at det hadde vært opptøyer utenfor Hamar kino i forbindelse med opphevelse av suspensjonen for kinobestyreren. Formannskapet tok ikke protestene til følge og fastholdt at kinobestyreren skulle tilbakeføres til stillingen.³⁶⁶

Bakgrunnen for opptøyene var antakelig at kinobestyreren manglet tillit blant befolkningen i byen og omegn ifølge kommunistpartiets formannskapsmedlem.³⁶⁷

Den 23. april "snudde" formannskapet og oppfordret kinobestyreren til å søke avskjed med full pensjon.³⁶⁸ *Hamar Stiftstidende* omtalte saken 23. april på første side under tittelen: "Steinkast mot politiet i Hamar i går kveld" og slo fast at kinostreiken antok uhyggelige former. Politimesteren oppfordret foreldrene til å holde barna borte fra sammenstimlingene og karakteriserte dette som opptøyer. Dagen etter ble kinoen stengt inntil videre på grunn av bygdebråket. Formannskapet behandlet saken for siste gang i mai 1946. Etter søknad fra

³⁶² Kommunestyrets forhandlingsprotokoll 24. juli 1945, sak 213. HKA.

³⁶³ Bystyrets forhandlingsprotokoll 14. august 1945, sak 1. HKA.

³⁶⁴ Utskrift av kommunestyrets forhandlingsprotokoll 17. september 1945, sak 330. HKA.

³⁶⁵ Formannskapets forhandlingsprotokoll 8. april 1946, sak 247. HKA.

³⁶⁶ Samme, 20. april 1946, sak 256. HKA.

³⁶⁷ Samme, 23. april 1946, sak 257. HKA.

³⁶⁸ Samme, 23. april 1946, sak 257. HKA.

kinobestyreren med vedlagt legeerklæring vedtok formannskapet å innvilge kinobestyreren avskjed fra 1. mai 1946 med full lønn, inntil oppnådd pensjonsalder i 1950.³⁶⁹ Bystyret behandlet saken 13. mai og godkjente formannskapets vedtak.³⁷⁰ Han hadde vært bestyrer ved kinoen i ca. 26 år.³⁷¹

Kinobestyreren var muligens den første i Hamar kommune som fikk det vi i dag kaller ”fallskjerm” i forbindelse med at han antakelig var nødt til å slutte i stillingen.

7.10. Ordfører Einar Grill Fasting tiltales

Grill Fasting ble fremstilt for Hamar forhørsrett 5. juli 1945 og ble siktet etter landssvikanordningen.³⁷² Han erklærte seg ikke straffeskyldig, men retten fastsatte fengslingskjennelse frem til 1. november 1945. Han ble fremstilt for forhørsretten både i november og februar 1946. Begge gangene ble det avsagt kjennelse for fortsatt varetektsarrest frem til 1. mars 1946.³⁷³ Den 1. mars 1946 ble det tatt ut tiltalebeslutningen mot Grill Fasting, grunnlaget for tiltalen var følgende punkter:³⁷⁴

- 1) Medlemskap i NS i tiden etter 8. april 1940 og medlemskap i Nasjonal Samlings Kamporganisasjon fra 19. august 1940 og frem til kapitulasjonen.³⁷⁵
- 2) Arbeidet aktivt under okkupasjonen for å verve medlemmer til NS ved å agitere for partiet blant annet ved taler i Hamar byting.
- 3) Tiltalte reiste 10. april 1940 som medlem av Riksrådet for NS til Oslo for å motta forholdsordre fra Quisling.
- 4) Medlem av Germanske SS, betalt kontingent i ca. et år.
- 5) Bidratt med egne midler til Nasjonal Samlings Hjelpeorganisasjon.³⁷⁶ Betalt ca. kr. 1000,- pr. år i okupasjonstiden.
- 6) Bidratt med egne midler til Den Norske Legionen med kr. 500, den 27. juli 1941.
- 7) Bevilget til sammen kr 16 667 til NS-organisasjoner.
- 8) Undertegnet opprop i avisene den 7. august 1941, der han oppfordret til kamp mot Russland.

³⁶⁹ Formannskapets forhandlingsprotokoll 6. mai 1946, sak 305. HKA. *Hamar Stiftstidende* 8. mai 1946.

³⁷⁰ *Hamar Stiftstidende* 14. mai 1946.

³⁷¹ *Hedemarkingen* 30. juni 1944.

³⁷² Landssvikanordningen ga rammen for rettsoppgjøret etter krigen. Kilde: Dahl, Hagtvet, Hjeltnes (1990), s 203.

³⁷³ Riksarkivet, L-sak 192. Hamar politikammer. Rettsbok 30. november 1945.

³⁷⁴ Riksarkivet, L-sak 192. Hamar politikammer.

³⁷⁵ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s. 305: ”Medlemmene av NS ble under rettsoppgjøret etter frigjøringen kollektivt tiltalt for landssvik”.

³⁷⁶ Nasjonal Samlings Hjelpeorganisasjon, var en humanitær organisasjon opprettet for å støtte vanskeligstilte. Kilde: Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 307.

- 9) Fattet vedtak om å slette skatt for frontkjempere 6. mars 1942. (Frifunnet for dette punktet).
- 10) Anmeldte i 1940 oberst Nyqvist til politiet for at denne hadde kalt han landsforreder.
- 11) Forårsaket i oktober 1943 at rådmann Sigurd Pedersen ble skygget av Statspolitiet for å pågripe han i tilfelle han ville forsøke å rømme til Sverige.
- 12) Forårsaket at disponent Platou den 12. november 1942 ble avskjediget fra sin stilling ved Vinmonopolets utsalg i Hamar p. g. a. sin politiske innstilling.
- 13) Tiltalte forsøkte i brev den 23. oktober 1941 til Kirkedepartementet å få lektor Grieg fjernet fra sin stilling ved Hamar Katedralskole.
- 14) Skrev brev i november 1941 til Kirkedepartementet og klaget over politiske demonstrasjoner ved Hamar Katedralskole.

Grill Fasting hevdet til sitt forsvar at han ikke hadde forlangt noen fengslet eller straffet. Han hadde ikke noen befatning med Quislings forsøk på å overta makten, og hadde heller ikke mottatt ”forholdsordre” fra Quisling den 10. april 1940. Han hadde aldri hatt noen oppfatning av at NS gikk inn for tyskerne, men han så det som en ulykke, dersom Tyskland skulle bryte sammen i kampen mot bolsjevismen. Etter kapitulasjonen i 1940, mente han at krigen var avsluttet for Norges vedkommende og at en skulle rette seg etter okkupasjonsmaktens forordringer. Om ordførerstillingen fortalte han at det var hans plikt å akseptere utnevningen. Når det gjaldt bevilginger til politiske formål, var det fra departementets side bestemt hvilke institusjoner bytinget kunne bevilge bidrag til. Etter det Grill Fasting oppfattet var det ikke bevilget bidrag til andre formål i NS.³⁷⁷

Dommen mot Grill Fasting, avsagt i Hamar byrett 4. november 1946, ble fastsatt til tvangsarbeid i 3 år og 6 måneder, etter straffelovens paragraf 86, 49, 62, med fradrag av 402 dager for varetektsfengsling. Videre ble han idømt inndraging av ordførerlønn på kr. 7000. Til Erstatningsdirektoratet skulle han betale erstatning på kr. 40 000. Han ble dømt til rettighetstap³⁷⁸ for et tidsrom av 10 år etter landssviklovens paragraf 11 punkt 1, 2, 4, 7 og 8. Han ble ilagt saksomkostninger på kr. 150.³⁷⁹

I skjerpene retning tok retten hensyn til blant annet at han var en moden, forstandig mann med god utdanning, en trygg sosial posisjon og hadde en god stilling. Som ordfører hadde han pekt seg ut som en av de mest fremtredende nazister i distriktet og var en glødende NS-mann

³⁷⁷ Riksarkivet, L-sak 192. Rapport til Hamar politikammer vedlegg 3, 4.

³⁷⁸ Rettighetstap, betydde at NS-medlemmene ble fradømt allmenn tillit, som for eksempel tap av stemmerett, rett til å inneha offentlige stillinger, rett til lederstillinger og rett til militærtjeneste. Kilde: Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen (1995), s 351.

³⁷⁹ Riksarkivet, L-sak nr. 192. Hamar politikammer.

som ikke hadde motforestillinger ved å gå inn for NS`s ideer og mål. Han var en direkte årsak til at bestyrer Platou ved Vinmonopolets avdeling på Hamar ble avskjedighet.

I formildende retning tok retten hensyn til at Grill Fasting var NS-medlem fra før krigen og at han ikke hadde søkt personlige fordeler av sitt medlemskap i NS. Som ordfører hadde han fått skussmål for stort sett å være saklig og ikke tatt politiske hensyn i andre nevneverdige tilfeller utenom de saker som er nevnt i tiltalegrunnlaget. Han hadde også gått med på å stryke skatt for folk som var fengslet av politiske grunner og gått inn for at lønn ble utbetalt til ektefeller av politiske fanger.

Under rettsaken 4. november 1946 fikk Grill Fasting gode skussmål fra både stadsingeniøren og kemneren, de mente begge at han hadde vært grei å foreholde seg til. Rådmann Pedersen fortalte at Grill Fasting var en idealist som gikk inn for saken med stor glød.³⁸⁰ *Hamar Stiftstidende* skildret han som en idealist med skylapper med fremragende administrative evner, men med liten evne til samarbeid.³⁸¹

Dommen var endelig den 30. januar 1947.³⁸² Fullbyrdelsen av dommen ble utsatt flere ganger på grunn av at han ikke var soningsdyktig. Grill Fasting søkte om benådning flere ganger, men ble ikke benådet før 3. april 1952, slik at fullbyrdelsen av frihetsstraffen utsto, med en prøvetid av 3 år uten tilsyn.³⁸³

7.11. Varaordfører Arthur Troller tiltales

Arthur Troller ble siktet for landssvik og ble fremstilt for Hamar forhørsrett 18. juli 1945. Her fikk han fengslingskjennelse frem til oktober.³⁸⁴ 15. oktober ble på nytt avsagt kjennelse for videre fengsling i to måneder.³⁸⁵ Han ble løslatt 18. desember med pålagt meldeplikt.³⁸⁶

Det ble 22. august 1946 ble det tatt ut tiltalebeslutningen mot Troller, grunnlaget for tiltalen var følgende punkter:³⁸⁷

- 1) Tiltalte meldte seg frivillig inn i Hamar lag av NS den 30. oktober 1940 og var medlem frem til krigens slutt.
- 2) Han fungerte fra 1. desember 1941 og noen måneder fremover som personalleder i Hamar lag av NS.

³⁸⁰ *Hamar Stiftstidende* 5. november 1946.

³⁸¹ *Hamar Stiftstidende* 5. november 1946.

³⁸² Riksarkivet, L-sak nr. 192. Hamar politikammer. Brev 30. januar 1947.

³⁸³ Riksarkivet, L-sak nr. 192. Brev av 3. april 1952 fra Det Klg. Justis- og politidepartement, Fengselsstyret.

³⁸⁴ *Hamar Arbeiderblad* 19. juli 1945. *Hamar Stiftstidende* 19. juli 1945.

³⁸⁵ Riksarkivet, L-sak nr. 60. Hamar politikammer. Rettsbok 15. oktober 1945.

³⁸⁶ Riksarkivet, L-sak nr. 60. Hamar politikammer. Rettsbok 18. desember 1945.

³⁸⁷ Riksarkivet, L-sak nr. 60. Hamar politikammer.

- 3) Tiltalte henstilte i egenskap av konstituert fylkesmann i Hedmark den 5. oktober 1943 til fylkets samtlige ordførere om fortsatt støtte til Frontkjemperkontoret med bevilginger og hevdet at ordførerne kunne regne med fylkesmannens godkjenning til disse bevilgingene.
- 4) Tiltalte forsøkte i brev til fylkets ordførere 15. november 1943 å gjennomføre en nyordning, der hjemvendte frontkjemperere lettere kunne inntas i ledige kommunale stillinger.
- 5) Tiltalte kjøpte sommeren 1942 konfiskerte eiendeler tilhørende statsråd Fredrik Monsen for kr. 1.500. (Troller forklarte at hensikten med kjøpet var at han skulle ta vare eiendelene og levere disse tilbake til Monsen så snart han var tilbake i landet. Retten trodde han på dette punktet og frikjente han for dette forholdet).

Troller forklarte at hans innmelding i partiet ikke var av overbevisning eller fordi han aksepterte programmet. Han trodde at oppslutning om partiet ville øke sjansen for å beholde en norsk administrasjon. Han betraktet tyskerne som landets fiender og Quisling som en forræder. Han hadde ikke forsøkt å verve medlemmer til partiet og hadde ikke deltatt i partiarbeidet, bortsett i noen få måneder fra 1. desember 1941, da han var personalleder i Hamar lag av NS.

Dommen mot Arthur Troller ble avsagt i Hamar byrett 28. oktober 1946. Den lød på fengsel i 7 måneder, etter landssvikanordningen paragraf 2 nr. 1 og 2. Rettighetstap for et tidsrom av 10 år, etter paragraf 11 nr. 1 og 2. Han ble for alltid fradømt stillingen som vernepliktig løytnant, jamført paragraf 11 nr. 3. Han ble også dømt til inndraging av lønn på kr. 17 000, etter paragraf 15. Han skulle også betale kr. 25,- i saksomkostninger.

Retten tok i skjerpene retning i betraktning at tiltalte var en moden og velutdannet mann med evne til å innse det straffbare i sine handlinger.

I formildende retning ble det spesielt lagt vekt på at Troller hadde vært en svak mann som var et lett bytte for propagandaen, da han meldte seg inn i partiet. Det er også lagt vekt på at han hadde vært en relativ passiv NS-mann som ikke var ondsinnet eller aggressiv. Troller fikk et godt skussmål av de han hadde arbeidet i sammen med.

Troller anket dommen over inndragingsbeløpet til Høyesteretts kjæremålsutvalg. Dom ble avsagt 22. april 1947, her ble byrettens dom endret fra kr. 17 000 til kr. 5000.³⁸⁸

³⁸⁸ Riksarkivet, L-sak nr. 60. Hamar politikammer. Høyesteretts Kjæremålsutvalg 22. april 1947.

7.12. Varaordfører Aksel Dæhli tiltales

Aksel Dæhli ble 13. juni 1945 fremstilt for Hamar forhørsrett og siktet for landssvik. Rettens kjennelse var varetektsarrest til 1. oktober 1945. Han ble fremstilt for forhørsretten både i november og februar 1946. Begge gangene ble det avsagt kjennelse for fortsatt varetektsarrest frem til 1. mars.³⁸⁹

Dæhli ble satt under tiltale ved Hamar byrett 14. oktober 1946. Grunnlaget for tiltalen var følgende punkter:³⁹⁰

- 1) Tiltalte meldte seg i juli 1941 frivillig inn i NS og var medlem til kapitulasjonen.
- 2) Tiltalte var medlem av Nasjonal Samlings Kamporganisasjon siste halvår før kapitulasjonen.
- 3) Tiltalte anmeldte i september 1941, Henry Hansen til politiet for ærekrenkende uttalelser om NS.
- 4) Tiltalte deltok 12. august 1943 i en tilstelning på Hamar for et fotballag, bestående av nordmenn som hadde meldt seg frivillig til militærtjeneste for fienden, der han i en tale hevdet at frontkjempere virkeliggjorde det nye idrettsmotto: "Idrett for fedrelandet".
- 5) Tiltalte var tidligere lovlig valgt formann i Hamar idrettslags skøytegruppe, ble den 26. mai 1941 oppnevnt til formann i Hamar idrettslag etter at det lovlig valgte styre i februar hadde nedlagt sine verv. Som formann i Hamar idrettslag hadde han forsøkt å få idrettsarbeidet i gang og brøt derfor motstanden mot nazifiseringen av norsk idrett. I september 1942 skrev han til Norges Idrettsforbundet og orienterte om en illegal fotballkamp i Hamar. Han ønsket at det skulle reageres på dette.
- 6) Tiltalte var medlem av det lovlige styret i Norges Skøyteforbund og ble den 26. august 1941 av Departementet for arbeidstjeneste oppnevnt som Norges Idrettsforbunds Skøyteleder. Som skøyteleder hadde han blant annet i årene 1941 til 1945 foreslått å samordne flere skøyteløp. Han hadde også vært leder til landskamp på skøyter i Tyskland i januar 1942. Ved en tilstelling i Hamar i november 1942 hadde han blant annet oppfordret til å gå aktivt inn for idrettsarbeidet. I 1944 deltok han i utforming av utkast til nye vedtekter og lover for Norges Idrettsforbund.

Dæhli hevdet til sitt forsvar at han ikke hadde hatt noe tillitsverv i NS, eller gitt noe bidrag til partiet. Han hadde skriftlig imøtegått oppnevnelserne som formann og varaordfører til bytinget

³⁸⁹ Riksarkivet, L-sak. nr. 164. Hamar politikammer. Forhørsretts sak 39/1945 B 30. november 1945.

³⁹⁰ Riksarkivet, L-sak. nr. 164. Hamar politikammer. Tiltalebeslutning 14. oktober 1946

i Hamar. Han fortalte at han hadde fått forsikringer fra idrettetsfører Reichborn Kjennerud om at idretten skulle være upolitisk, derfor hadde han sagt seg villig å arbeide for å fremme idretten i Norge.³⁹¹

Dommen mot Aksel Dæhli ble avsagt i Hamar byrett 27. januar 1947. Her ble han dømt for forbrytelse mot landsvikanordningen paragraf 3, jamfør paragraf 2 nr. 1a og 4, jamført straffelovens paragraf 86 og 62 til tvangsarbeid i 3 år, rettighetstap for et tidsrom på 10 år etter landssviklovens paragraf 11 punkt nr. 1, 2 og 4 for 10 år og i nr. 5 for 5 år, samt for alltid fradømt stillingen som ekspeditør ved Vinmonopolets Hamar-avdeling. Til fratrekk av straffen inngikk 296 dager for utholdt varetektsfengsel.

Ved utmåling av straffen ble det i skjerpene retning tatt hensyn til at han var en moden mann med bra forstand. Var landskjent innenfor idretten som organisasjonsmann. Han hadde med stor kraft arbeidet for nyordningen på idrettsfeltet og innehadde en høy stilling som Norges Idrettsforbunds Skøyteleder.

I formildende retning ble det lagt vekt på at det var hans glødende interesse for idretten som hadde ført han inn i NS.³⁹²

Dæhli anket dommen fra Hamar byrett over saksbehandlingen, lovanvendelsen og straffeutmålingen til Høyesterett, som avsa dom 5. november 1947.³⁹³ Høyesterett endret byrettens dom fra 3 år til 2 års tvangsarbeid. Høyesterett sløyfet også rettighetstap etter landssvikanordningens paragraf 11 nr. 4 og 5. Dæhli ble løslatt på prøve 10. juli 1948 med prøvetid frem til 10. juli 1951.

7.13. Rådmann Halfdan Sundlo

Sundlo ble satt under tiltale ved Hålogaland lagmannsrett, avdeling for landssviksaker, 23. september 1946. Om rådmannsstillingen i Hamar forklarte Sundlo at han hadde utført det arbeidet som rådmannen hadde ansvaret for. Han hadde ikke noe utvidet myndighet utover dette ansvaret. Han sa også at han ikke hadde deltatt aktivt i partiet under sitt opphold i

³⁹¹ Riksarkivet, L-sak nr.164. Hamar politikammer.

³⁹² Riksarkivet, L-sak nr.164. Hamar politikammer. Rettsbok for Hamar byrett 27. januar 1947.

³⁹³ Riksarkivet, L-sak nr. 164. Hamar politikammer. Norges Høyesterett dom 5. november 1947.

Hamar.³⁹⁴ Sundlo ble verken tiltalt eller dømt for noe forhold som vedrørte stillingen som rådmann i Hamar.

7.14. Oppsummering

Med innsetting av det midlertidige kommunestyret 11. mai 1945 fikk Hamar tilbake det øverste demokratiske styringsorganet som med stor kraft startet arbeidet med normalisering av kommuneforvaltningen. Tidligere valgt ordfører og gjeninnsatt rådmann sto igjen i spissen for det politiske og administrative arbeidet i kommunen. Det midlertidige kommunestyret gransket ansattes forhold under krigen, noe som førte til at ti ansatte måtte fratse sine stillinger og tre ble suspendert, hvorav to ble gjeninnsatt i stillingene. Det ble valgt inn medlemmer i 63 kommunale virksomheter. Tidligere styringsorganer som kommunestyre, formannskap og bystyre ble igjen etablert. Disse institusjoner fulgte opp arbeidet som det midlertidige kommunestyret hadde instruert. Det ble oppnevnt granskingsutvalg som skulle vurdere om kommunens ansatte hadde utvist en god nasjonal holdning under krigen.

Hamar kommune ble påført tap og skader av okkupasjonsmakten av betydelig omfang, men allikevel var kommunens økonomi bedre enn noen gang i 1945. Arbeidsløshet og gjeld ble sanert i løpet av krigen og kommunen sto godt rustet til ta fatt i gamle og nye kommunale saker.

NS-regimets øverste politiske ledere i Hamar ved ordfører og varaordførere ble etter krigen stilt for domstolene i det som ble kalt landssvikoppgjøret fordi de hadde stått i spissen for nyordningen av kommunen. Som vi har sett ble ordfører Grill Fasting dømt til tvangsarbeid i 3 år og 6 måneder. Varaordfører Dæhli ble dømt til tvangsarbeid i 2 år. Varaordfører Troller ble dømt til fengsel i 7 måneder. De ble også fradømt allmenn tillit som medførte tap av blant annet stemmerett og rett til å ha offentlige stillinger. I tillegg ble de straffet økonomisk med bøter og inndragning.

Hamar Arbeiderblad og *Hamar Stiftstidende* omtalte de tre landssviksakene i en refererende form og var forsiktige med å sette seg til doms over de tiltalte.³⁹⁵

Om straffene for de som ledet Hamar kommune under okkupasjonen var rettfærdige eller urettfærdige ligger utenfor denne avhandlings område å ta stilling til.

³⁹⁴ Riksarkivet, L-sak nr. 1506. Helgeland politikammer. Rapport til Hamar politikammer 30. mai 1945.

³⁹⁵ *Hamar Stiftstidende* 5. november 1946. *Hamar Arbeiderblad* 5. november 1946. *Hamar Stiftstidende* 29. januar 1947. *Hamar Stiftstidende* 19. juli 1945.

KAPITEL 8: AVSLUTNING

Konklusjon

Under okkupasjonsårene fra 1940 til 1945 ble Hamars kommunale forvaltning styrt av okkupasjonsmakten og Nasjonal Samling. Okkupasjonstiden førte til drastiske endringer for de fleste innbyggerne og satte dype spor både menneskelig og materielt sett.

Tyskernes okkupasjon av Norge 9. april 1940 og Terbovens forordning av 25. september førte til at Nasjonal Samling ble det eneste lovlige partiet i Norge. Partiet fikk med dette makt og mulighet til å styre Norge i samarbeid med tyskerne. Dermed ble det mulig for NS å etablere ”nyordningen” og gjennomføre en omlegging av kommuneforvaltningen. Hovedprinsippet i det norske lokaldemokratiet ble forlatt ved kommunalforordningen av 21. desember 1940. Nå var veien åpen for Nasjonal Samling å forsøke å styre, kontrollere og ensrette kommuneforvaltningen.

Nasjonal Samling var nasjonalistisk, der partiet ble oppbygd etter fører- og ansvarsprinsippet med hierarkisk inndeling. De mente at det liberalistiske samfunnet var både usolidarisk og urettferdig, der det var fritt frem for alles kamp mot alle representert ved jødedommen og marxismen og liberalismen. NS-lederne`s retoriske utspill om partiets ideologi i det offentlige rom viser at det samsvarte med partiets virkelighetsoppfatning.

Hamar ble okkupert første gang den 9. april og en gang til den 18. april 1940. Da det ikke ble gjort militær motstand ble byen spart for krigshandlinger og det ble derfor ingen form for direkte krigsskader.

Fra januar 1941 og til 5. mai 1945 ble Hamar kommune styrt etter fører- og ansvarsprinsippet. Det betydde at ordføreren tok avgjørelsene i alle saker og sto bare til ansvar ovenfor de som hadde utnevnt han. Ordføreren fikk ved sin side et byting bestående av formenn og varaformenn, som ble oppnevnt av fylkesmannen, etter rådslagning med fylkesfører og ordfører, men formennene hadde ingen reell makt. I bytinget kunne formennene protestere mot ordførerens vedtak og føre inn dissenser i protokollen, men som vi har sett tok ikke ordføreren hensyn til disse. Ordføreren var suveren til å fatte vedtak innenfor sitt mandatrområde i Hamar kommune. Men han var underlagt en sterk sentraldirigering, der både NS-fylkesfører, fylkesmannen og Innenriksdepartementet kunne overprøve hans vedtak etter førerprinsippet.

Innenriksdepartementet sto for planlegging og innføringen av ”nyordningen” i kommuner og fylker, med innenriksstatsråd Albert Viljam Hagelin som en sterk pådriver for ”nyordningen” og omlegging av lokalforvaltningen. Innenriksdepartementet sørget også for å sikre seg adgang til å bestemme over sentrale og lokale tjeneste- og embetsmenn for at disse skulle gå inn for ”nyordningen” med stor kraft, ellers kunne det bety dramatiske straffer for disse personlig.

Nyordningen omfattet også fylkesnivået der fylkesmennene ble ”førere” og direkte underlagt Innenriksdepartementet. Fylkesmennene fikk en tilsvarende funksjon som ordførere i kommunene.

Til tross for de omfattende forandringene som nyordningen representerte gjennom forordninger og rundskriv høsten 1940, fortsatte bystyret og formannskapet å forvalte Hamar kommune etter demokratisk tradisjonelt mønster i hele 1940. Det var kontinuitet i ledelsen av byen ved rådmannen og de lovlig valgte politikerne, som sto for en smidig og aktiv ledelse, til tross for en meget vanskelig situasjon, skapt av okkupasjonsmakten. Det er ikke funnet dokumentasjon som tyder på at Nasjonal Samling fikk noen innflytelse på kommuneforvaltningen av politisk karakter i løpet av 1940. Her kan det trekkes den slutningen at politikk var det muligens kunst i Hamar kommune i løpet av 1940.

Nyordningen trådte i kraft fra januar 1941. Innenriksdepartementet oppnevnte 3. januar Einar Grill Fasting som ordfører for Hamar kommune, han ble sittende helt frem til krigens slutt. Han styrte kommunen etter førerprinsippet og fattet vedtak etter eget skjønn. Han var suveren i alle saker som gjaldt oppnevning av medlemmer til kommunens styre, råd og nemnder og bevilgninger til politiske formål. Men vi ser også at han fulgte rådmannens forslag til vedtak i perioden 1942 til 1944 i ca. 65 prosent av alle behandlede saker. Ordføreren skulle i teorien inneha den samlede makt i kommunen, men han måtte finne seg i at fylkesføreren kunne gripe direkte inn i det kommunale arbeidet. Et eksempel var da ordføreren ble pålagt å utføre en større kartleggingsundersøkelse ved alle bedriftene i Hamar for å få oversikt over hvem som hadde tilknytting og sympati for NS og hvem som hadde en negativ innstilling til partiet. At de brukte slike metoder, viser at overvåking var viktig i regimets maktutøvelse i Hamar.

Ordføreren endret navn på det som ble kalt ”Fattigforstanderens kontor” til ”Sosialkontor”. Det nye Sosialkontoret fikk nye ansvars- og arbeidsoppgaver, her kan det ligge et signal om et nytt engasjement i forhold til førkrigsmodellens mer belastende

betegnelse for sosialhjelp. Mitt kildemateriale understøtter at ordføreren hadde en tydelig sosial profil i forhold til kommunens ansatte ved at disse fikk fridager til ”matauk” og lån til innkjøp av brensel og poteter. Han bevilget mat og penger fra Tuberkulosefondet til folk i byen.

Under ”nyordningen” satt Sigurd Pedersen som rådmann i Hamar kommune. Han var en sterk og modig rådmann som var en faglig dyktig representant for kommuneforvaltningen under krigen. Han hadde en sentral rolle ved utarbeidelse av kommunebudsjettene og hadde et forholdsvis stort gjennomslag i kommunale vedtakssaker og må betegnes som faglig dyktig. Han våget både å skrive og tale nazi-ordføreren i mot i forhold til politiske bevilgninger og ansettelse av kommunale tjenestemenn under okkupasjonen.

Hamar lokallag var det første lokallaget i NS og ble stiftet den 28. mai 1933, Hedmark fylkeslag ble stiftet samtidig. NS i Hamar fikk 6 prosent av antall stemmer ved kommunevalget 1934, partiet klarte ikke å øke oppslutningen frem mot krigen.

Til tross for at NS var eneste lovlige partiet og til tross for store NS- mønstringer i Hamar gjennom hele okkupasjonen og besøk i byen av de fremste førerne i NS, ble det ikke økt tilfang av nye medlemmer. Dette viser at NS ved lokallaget ikke hadde noen bred og attraktiv appell til byens befolkning. Hamar lokallags medlemsopplutning fra august 1944 til april 1945 varierte mellom 150 til 162. Bare ca. 2,6 prosent av byens befolkning var medlemmer av NS våren 1945. Sammenlignet med Trondheim var det ca. 3 prosent av innbyggerne som ble medlemmer av NS, mens det for Tromsøs del var 3,7 prosent av folket som soknet til partiet i 1945.

Det at medlemstallet ikke gikk ned i Hamar i 1944/45, kan skyldes fylkesfører Aass` s trusler om represalier mot folk som tenkte å melde seg ut, eller allerede var utmeldt av partiet. Aass hadde ingen betenkeligheter med å bruke makt mot personer som meldte seg ut av partiet, ved å oppfordre Statspolitiet til å arrestere dem.

Hirden var godt synlige i bybildet ved deres jevnlige mønstringer i Hamar. Hvilken betydning deres mønstringer og ideologi hadde for Hamar og Hedmark er vanskelig å måle, men sett ut fra rekruttering til parti og Hird, hadde de ikke suksess.

Det var en omfattende motstandskamp mot okkupasjonsmakten og Nasjonal Samling på Hamar under krigen, der det ble bygget både en løs og fast motstandsfront. Det var motstandsaksjoner fra foreninger, organisasjoner og sivil motstand, deres aksjoner

diskrediterte okkupasjonsmakten og NS. Også deler av befolkningen i Hamar klarte å mobilisere en kollektiv protest mot okkupasjonsmakten og NS ved ulike former for demonstrasjon på større NS-mønstringer i byen.

Ordførerens bevilgninger til politiske formål var beskjedne og utgjorde bare 0,11 prosent av bruttobudsjettet for hele perioden 1941 til 1945. Sett i forhold til kommunens totale økonomi, var det en beskjeden støtte. Men støtten ble oppfattet som en indirekte støtte til okkupasjonsmakten. Som følge av disse vedtakene kom det til skarpe konfrontasjoner mellom ordføreren og rådmannen da han gikk i mot samtlige vedtak til bevilging. I forbindelse med bevilgninger til idretten kom det til rivninger mellom rådmannen og ordføreren om størrelsen på bevilgingene. I følge rådmannen tok ordføreren ikke hensyn til anbefalingene om å redusere støtten til idretten.

NS- styret i Hamar kommune kunne nyte godt av at det lovlig valgte bystyret hadde satt opp skatteprosenten til 16 %, noe som bidro til de store overskuddene for budsjettsårene 1941 til 1945. De nye konjunktorene på arbeidsmarkedet som ble skapt av okkupasjonsmakten var et viktig bidrag til det gode økonomiske resultatet for kommunen. Det kan i meget liten grad ses noen spor av det nazistiske styrets program i budsjettet 1941 til 1945.

Under okkupasjonen var ernæringsforholdene i Hamar vanskelig for mange husholdninger. Likevel ble sunnhetstilstanden karakterisert av stadslegen som stor sett god under krigen, med unntak av 1942, da det oppsto flere tilfeller av difteri og tuberkulose.

På slutten av krigen kan det tydelig ses en resignasjon hos ordfører ved hans tale til bytinget den 22. februar 1945. Møtet var det siste som ordføreren innkalte til før kapitulasjonen, der det ble behandlet 9 saker. Ordføreren fatter sitt siste vedtak 5. mai.

Kommunens administrative apparat var etter krigen nærmest helt inntakt. Rådmannen var den samme og ordføreren fra før krigen var igjen på plass i ordførerstolen. Med innsetting av det midlertidige kommunestyret 11. mai 1945 fikk Hamar tilbake det øverste demokratiske styringsorganet som med stor kraft startet arbeidet med normalisering av kommuneforvaltningen. Det midlertidige kommunestyret gransket ansattes forhold under krigen, noe som førte til at ti ansatte måtte fratse sine stillinger og tre ble suspendert, hvorav to ble gjeninnsatt i stillingene. Nye medlemmer ble oppnevnt til nemnder, styrer og utvalg.

Tidligere styringsorganer som formannskap og bystyre ble igjen etablert. Det ble oppnevnt granskingsutvalg som skulle vurdere om kommunens ansatte hadde utvist en god nasjonal holdning under krigen.

Det at kommunen så snart vendte tilbake til forvaltningen den hadde før krigen viser at NS-regimet på Hamar hadde vært lite dyptgripende for den kommunale forvaltningen.

NS-regimets øverste politiske ledere i Hamar ved ordfører og varaordførere ble etter krigen stilt for domstolene i det som ble kalt landssvikoppgjøret fordi de hadde stått i spissen for nyordningen av kommunen. Som vi har sett ble ordfører Grill Fasting dømt til tvangsarbeid i 3 år og 6 måneder. Varaordfører Dæhli ble dømt til tvangsarbeid i 2 år. Varaordfører Troller ble dømt til fengsel i 7 måneder. De ble også fradømt allmenn tillit som medførte tap av blant annet stemmerett og rett til å ha offentlige stillinger. I tillegg ble de straffet økonomisk med bøter og inndragning.

Representerte krigsårene i Hamar 1940 til 1945 brudd eller kontinuitet?

Holder vi oss til økonomi og arbeidsløshet markerte krigen et brudd. Arbeidsledigheten forsvant, all gjeld ble sanert og kommunen fremsto som gjeldsfri etter krigen. Dette til tross for at kommunen ble påført ekstraordinære utgifter til kriseorgan som forsyningsnemnda og krisetilskudd til staten og til tross for påført tap og skader av okkupasjonsmakten av betydelig omfang. Kommunens økonomi var i 1945 bedre enn noen gang.

Nasjonal Samlings og okkupasjonsmaktens styringsmodell for kommunen innebar et brudd med tidligere styring av kommunen. De som styrte Hamar før krigen ble valgt og skulle stå til ansvar gjennom prinsippet om representativitet. Okkupasjonsmaktens styringsmodell derimot innebar at NS-ordføreren ble oppnevnt og bare sto til ansvar overfor de som hadde utnevnt han. Det kan ses en tendens til mer byråkratisering gjennom mange forordninger og skriv fra statlige og kommunale myndigheter.

Det daglige arbeidet ble i Hamar ledet av rådmannen som var en viktig medarbeider i kommunen. Han hadde betydelig gjennomslagskraft i mange saker og sto for kontinuitet i kommunen og bidro antakelig til at Nasjonal Samling aldri fikk full kontroll med kommuneforvaltningen i Hamar.

Selv om NS-regimet ved nyordningen gjennomførte mange inngrep og forordninger som medførte økt byråkratisering representerte nyordning av kommuneforvaltningen ikke noe tydelig brudd med kommunens politikk før krigen. NS-styret i Hamar engasjerte seg stort sett med sedvanemessige kommunale saker, det førte til at byen i store trekk ble styrt som tidligere gjennom ordførerens vedtak og rådmannens innstilling til vedtak.

Kilder og litteratur

Utrykte Kilder.

Forkortelser

HKA = Hamar kommunenes sentralarkiv

HKAF = Hamar kommunenes fjernarkiv

HFB = Hamar folkebibliotek

RA = Riksarkivet i Oslo. Landssviksaker

PS = Privat samler, Kjell Peter Ødegaarden

Riksarkivet

- Landssviksak - Hamar politikammer avsonet dom nr. 60 – Arthur Troller
- Landssviksak - Hamar politikammer prøveløslatelse nr. 164 – Aksel Dæhli
- Landssviksak - Hamar politikammer prøveløslatelse nr. 192 – Einar Grill Fasting
- Landssviksak - Helgeland politikammer jnr. 1506 (i eske 45) – Halfdan Sundlo
- Medlemsregister fra Nasjonal Samling. PA 761 – NS Riksøkonomiavdelingen:
Topografisk medlemsregister eske 7: Hedmark lag 5 – Hamar
- Medisinalberetninger for Hamar 1940 - 45

Hamar kommunes sentralarkiv

- Hamar bystyrets forhandlinger 1940, 1945 og 1946
- Hamar bytings forhandlinger 1941 til 1944
- Utskrift av vedtaksprotokoll for ordføreren i Hamar 1941- 8. mai 1945
- Utskrift av det midlertidige kommunestyres forhandlingsprotokoll 1945
- Utskrift av bystyrets og formannskapets forhandlingsprotokoll 1945
- Utskrift av formannskapets forhandlingsprotokoll 1945
- Utskrift av formannskapets forhandlingsprotokoll 1946

Hamar kommunes fjernarkiv

Administrasjon 1940 – 1949

*Autorisert forhandlings protokoll fra formannskapet 1940

Rådmannens saksarkiv. Reol 1. Formannskap/Kommunestyre

*Bevilgninger til politiske formål i tiden 1. januar 1941-1945

Mappe: Bevilgninger til politiske formål i tiden 1. januar 1941 – 1945

*Fortegnelse i Hamar og omegn over lokaler som kunne benyttes til innkvartering av tyske militære 25. mai, med vedlagt brev 30. mai, 3. juni, 29. juli, 23. august, 27. august og 25. oktober 1940.

Boks: Dokumentasjon angående leie av lokalitet til tyskerne 1940/ Mappe: Innkvartering av tyske militære 1940.

* Brev til Hamar kommunale sykehus ved overlege Bøckman 21. august 1940

Boks: Dokumentasjon angående leie av lokaliteter til tyskerne /Mappe: Tyskemilitære om disposisjon av plass ved Hamar kommunale sykehus.

* Brev fra fylkesmannen i Hedmark fylke til Ordføreren i Hamar angående fritak for Formenn

Journal: Hamar Rådmannskontor journal sak 1941: 0110, 0111, 0112, 0121, 0176,2007,2041, 2008.

* Kort oversikt over krigsbegivenhetene i Hamar i tiden 9. april 1940 og følgende dager.

Boks: 16A 1940 - kriseforanstaltninger forsyningsnemnda.

* Bevilgninger til drift av idrettsplassen mv 11. juni 1945, med vedlegg.

Boks: 16 D (41) 1940-1949 /Mappe: Bevilgninger til politiske formål i tiden 1. januar 1941 til 1945.

* Brev fra Rådmannen til Ordføreren ad. Tysk undervisning 21. februar, 20. november og 3. desember 1941.

* Brev fra Rådmannen til Fylkesmannen angående NS skader påført Hamar kommune i tidsrommet 1. januar 1941 til 8. mai 1945

Boks: I. B.2. Rådmannens ekspedisjon til fylkesmannen.

* Brev fra fylkesmann/fylkesfører i Hedmark til ordførerne i fylket 8. desember 1941. Brev fra ordfører til samtlige bedrifter i Hamar 22. januar 1942.

* Sammendrag av yrkesgruppeoppgaver for Hamar by, jfr. rundskriv fra fylkesmannen 8. desember 1941.

* Brev fra Fylkesmann Nordanger 9. januar 1941 til kommunale kontorer i Hamar.

Boks: 1. J. /Mappe: Innhentelse av yrkesoppgaver til NS fylkesførere.

*Brev fra rådmannen til ansatte og ordfører, datert 25. og 27. januar 1941.

*Brev fra ordføreren til Rikspropagandaledelsen 10. mars 1945.

Boks: 1. J./ Mappe: Rundskriv fra Fylkesmannen 1. desember 1941.

*Brev fra Norges Idrettsforbund til ordfører om håndbok og støtte 14. juni 1941.

*Brev fra rådmannen til ordføreren 26. oktober 1942, angående bevilgninger til idrettsformål og stenging av skøytebanen. Brev om bevilgninger 11. juni 1945.

*Brev fra rådmannen til ordføreren om utbetalinger til idrettsformål 14. desember 1942.

Boks: 8B Idrett og gymnastikk nr. 17/18

* Brev fra Innenriksdepartementet signert Hagelin 16. desember 1940.

* Brev fra Innenriksdepartementet til fylkesmenn om meldinger til pressen 14. oktober 1940.

Boks: 1. J./ Mappe: Brev fra Innenriks departementet.

*Brev fra overlege N. K. Bøckman til rådmannen 12. februar 1942.

*Brev fra rådmannen til overlegen 20. januar 1941.

* Brev fra rådmannen til overrettsakfører H. Cappelen den 12. juni 1945.

Boks: I. J. Mappe: Kommunale funksjonærers forhold til NS.

*Brev fra rådmannen til formannskapet 3. mars 1947. Brev fra revisor til rådmannen 20. februar 1947.

Boks K. Erstatningssøknader.

*Oversikt fra rådmannen over antall kommunale funksjonærer og arbeidere pr. 4. oktober 1945.

Boks 12 M. Samtlige funksjonærer, eske 32.

Hamar folkebibliotek

Hamar skjønnmagasin, lokale utklippssamling. Boks, merket diverse nummer av utgivelser fra Nasjonal Samlings:

- *Birkebeineren* 1942: nr. 3.
1943: nr. 6 og 7.
1944: nr. 1, 2, 3, 5, 8, 9, 10, 11.
- *NS-instruksjoner og meddelelser for Nasjonal Samling fra Hedmark og Oppland Fylkesorganisasjon* 14. mars 1942.
- *Fylkingen* 1944: nr. 3.

Privat samler – Kjell Peter Ødegaarden

* *Fremgangsmåten ved ansettelse i offentlig tjeneste* 15. februar 1941. NSPOT

* *Nasjonal Samlings Program skrevet og vedtatt 1934*

Statistisk Sentralbyrå

Kalkulator: Konsumprisindeksen: Beregn prisvekst selv

Muntlige kilder

Intervjue med tidligere ordfører i Hamar, Egil O. Larsen 15. august 2007. Han var ordfører fra 1976 til utgangen av 1991.

Trykte kilder

Aviser

- *Hamar Arbeiderblad*, fra januar 1940 til 30. januar 1943. Fra 14. mai 1945 til 31. desember 1946
- *Hamar Stiftstidende* 1940 til 1943, 14. mai 1945 til januar 1947
- *Hedmark*, Hamar 1. februar til 30. juni 1943
- *Hedemarkingen*, Hamar 2. juli 1943 til 8. mai 1945
- *Østlendingen*, Elverum 1941 til 1945

Litteratur

Alnæs, Randolph 1999: *Frontkjempere Kristiansundere på Østfronten og i Finland under den 2. verdenskrig*. Utgitt av Randolph Alnæs. Særtrykk av artikkel fra årbok for Nordmøre 1999 utgitt av Nordmøre Historielag.

Austdal, Morten, Hegehaugen, Elisabeth, Iversby, Ivar K., Johansen Erik 1983: *Hamar og Hamardistriktet under okkupasjonen. Et historisk og pedagogisk prosjekt ved Hamar lærerhøgskole 1983*. Hamar lærerhøgskole 1983.

Balsvik, Randi Rønning 1989: *Vardø Grensepost og fiskevær 1850-1950 – 2*. Bilderedaksjon: Roger Skotnes. Vardø Kommune 1989.

Berg, Harald 1953: *Hamar Katedralskoles historie*.

Brevig, Hans Olav 1979: *NS, fra parti til sekt*. Pax forlag 1979.

Brevig, Hans Olav og Ivo de Figueiredo 2002: *Den norske fascismen*. Nasjonal Samling 1933 – 1940. Pax Forlag AS, Oslo 2002.

Bukve, Oddbjørn 1989: *Kommunal forvaltning og planlegging*. Det Norske Samlaget Oslo 1989.

Bækkerud, Tom 1973: *Sivilorganisasjonen i Hedmark*. Hovedoppgave ved universitetet i Oslo. Historisk institutt 1973.

Christensen, Pål og Pedersen, Gunnar 1995: *Tromsø gjennom 10000 år. Ishavsfolk, arbeidsfolk og fintfolk 1900- 1945*. Tromsø kommune 1995.

Dahl, Hans Fredrik 2001: *De store ideologienes tid*. Norsk Idèhistorie bind V. (Red.) Eriksen Berg, Trond, Sørensen, Øystein. Aschehoug & Co, 2001.

Dahl, Hans Fredrik 1992: *Vidkun Quisling en fører for fall*. Aschehoug & Co 1992.

Dahl, Hans Fredrik, Hagtvet, Bernt, Hjeltnes, Guri 1982: *Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal Samling 1933 – 1945 i tekst og bilder*. Pax Forlag as, 1982.

Dahl, Hans Fredrik, Hjeltnes, Guri, Nøkleby, Berit, Ringdal, Nils Johan, Sørensen, Øystein (Redaksjon). Forlagsredaksjon/bilredaksjon: Hagen, Eirin 1995: *Norsk krigsleksikon 1940 – 45*. J. W. Cappelens Forlag as 1995.

Danielsen, Rolf og Ugelvik Larsen, Stein 1976: *Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling*. Universitetsforlaget Bergen, Oslo, Tromsø 1976.

Dehli, Martin 1993: *Fredrikstad bys historie. Bind V. Krig gjenreisning og velstand 1940 – 1963*. Utgitt av Fredrikstad kommune 1993.

Emberland, Terje 2003: *Religion og rase. Nyhedenskap og nazisme i Norge 1933 – 1945*. Humanist forlag. Oslo 2003.

Eriksen, Knut Einar, Halvorsen, Terje 1987: *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940 – 1945*. (red.) Magne Skodvin. Bind 8. *Frigjøring*. Aschehoug. Oslo 1987.

Flock, Willy (red.) 1989: *Hamar Vårt Hamar. Førkrigstid og okkupasjon*. Lokalhistorisk forlag, Espa, 1989.

Furre, Berge 1992: *Norsk historie 1905 – 1990. Vårt hundreår*. Det Norske Samlaget, Oslo 1992.

Furre, Berge 2000: *Norsk Historie 1914 – 2000. Industrisamfunnet – frå voksterville til framtidstil*. Det Norske Samlaget, Oslo 2000.

Gjerdåker, Brynjulv 1998: *Stiftstad og bygdeby. Hamars historie 1935-1991*. Hamar 1998.

Grimnes, Ole Kristian 1984: *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940 – 1945*. (red.) Magne Skodvin ”Bind 1. *Overfall*. Aschehoug. Oslo 1984.

Hendriksen, Hans Erik 1972: *Mennesker uten makt*. En undersøkelse av Nasjonal Samling i tre østnorske kommuner 1933 – 1945. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Bergen, våren 1972.

Hjeltnes, Guri 1986: *Norge i Krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*.(red.) Magne Skodvin. Bind 5. *Hverdagsliv*. Aschehoug. Oslo 1986.

Jensen, Tom B. og Dahl, Hans Fredrik 1988: *Parti og plakat NS 1933 – 1945*. Det norske Samlaget 1988.

Kirkhusmo, Anders 1997: *Trondheims historie 997 – 1997*. Bind 5. Vekst gjennom krise og krig 1920 – 1964. (redaksjon) Sandnes, Jørn (hovedredaktør), Grankvist, Rolf, Kirkhusmo, Anders. Bilderedaktør Monica Kirkhusmo. Universitetsforlaget 1997.

Lange, Even 1998: *Samling om felles mål 1935 -1970*. (hovedred.) Knut Helle. Bind 11. Aschehougs Norges historie. Oslo 1998.

Lillevold, Eyvind (red).1949: *Hamars Historie*. Hamar kommune, 1948.

Lunde, Jon Vegar 1998: *Motstand og ikke- motstand. Hjemmefronten på Hedmarken og i Østerdalen*, bind I 1940-42.

Lunde, Jon Vegar 2001: ”*Det har lett for å gå godt*”. *Hjemmefronten på Hedmarken og i Østerdalen*, bind II 1943 – juli 1944.

Lunde, Jon Vegar 2005: *Blod og tårer – men mest svette. Hjemmefronten på Hedmarken og i Østerdalen*, bind III, juli 1944 – 1945.

Nilssen, Trond Risto 1995: *Trondheim under nasjonalsosialistisk styre 1940 – 1945*. Hovedoppgave ved universitetet i Trondheim. Historisk institutt 1995.

Nøkleby, Berit 1992: *Josef Terboven – Hitlers mann i Norge*. Gyldendal Norsk Forlag – Oslo 1992.

Nøkleby, Berit 1985: *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940 – 1945*. (red.) Magne Skodvin. Bind 2. *Nyordningen*. Aschehoug. Oslo 1985.

Nøkleby, Berit 1986: *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940 – 1945*. (red.) Magne Skodvin. ”Bind 4. *Holdningskamp*”. Aschehoug. Oslo 1986.

Næss, Hans Eivind, Hovland, Edgar, Grønlie, Tore, Baldersheim, Harald og Danielsen, Rolf, 1987: *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*. Utgitt av Universitetsforslaget AS Oslo - Bergen- Stavanger- Tromsø.

Olstad, Ivar 1969: *Nyordningen av det kommunale styresettet 1940 – 41 Oppland fylke*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo, våren 1969.

Pedersen, Sigurd 1963: *Hamar kommunes utvikling 1. juli 1935 – 31. desember 1961*. Hamar 1963.

Rønning, Odd 1977: *Nasjonal Samling og nyordningen av lokalstyret i Vestfold 1940 – 1945*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo, høsten 1977.

Skodvin, Magne 1948: *Krig og okkupasjon, 1939 – 1945*. Gyldendal norsk forlag. Oslo 1948.

Skodvin, Magne 1991: *Norsk historie 1939 – 1945. Krig og okkupasjon*. Det Norske Samlaget. Oslo 1991.

Steen, Sverre (red.) 1948: *Norges krig, 1940 – 1945*. Bind II. Gyldendal norsk forlag. Oslo 1948.

Sørensen, Øystein 1991: *Solkors og solidaritet, høyreautoritær samfunnstenkning i Norge ca. 1930 – 1945*. J. W. Cappelens forlag. Oslo 1991.

Sørensen, Øystein 1993: *Verdenskrig og velferd. Britiske, tyske og norske sosialpolitiske planer under annen verdenskrig*. J. W. Cappelens forlag. Oslo 1993.

Tjelmeland, Halvard 1996: *Tromsø gjennom 10000 år fra byfolk og bona til tromsøværing 1945-1996*. Utgitt av Tromsø kommune 1996.

Wyller, Thomas Chr. 1958: *Nyordning og motstand. En framstilling og en analyse av organisasjonenes politiske funksjon under den tyske okkupasjonen 25.9 1940 – 25.9. 1942*. Universitetsforlaget. Oslo 1958.

Aas, Steinar 2001: *Narviks historie. bind 1 1902 – 1950. Byen, banen og bolaget*. Stiftelsen Narviks historieverk 2001.

Utgitt av Stortinget 1947: *Innstilling fra undersøkelseskomisjonen av 1945*. Bind III. Riksrådsforhandlingene. H. Aschehoug & CO. (W. Nygaard). Oslo 1947.